

SADRŽAJ

Ivan Cvitković ZAŠTO NAM JE POTREBNA SOCIOLOGIJA	7
Srdjan Vukadinović INSTITUCIONALNI RAZVOJ SOCIOLOGIJE U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU	13
Jusuf Žiga SOCIOLOŠKI IZAZOVI U TRANZICIJI BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA	25
Slavo Kukić PROBLEMI NA PODRUČJU SOCIOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA U BiH DANAS	35
Mujo Demirović SOCIOLOGIJA U VISOKOOBRAZOVNIM INSTITUCIJAMA U BiH	47
Ivo M. Tomić PRAVDA, PRAVO I MORAL U BOSNI I HERCEGOVINI	55
Dino Abazović STANJE SOCIOLOGIJE RELIGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI	71
Dželal Ibraković PROBLEMI SOCIJALNE EKOLOGIJE U BOSANSKO- HERCEGOVAČKOM DRUŠTVU	81
Mile Lasić TRANS-NACIONALNOST SOCIOLOŠKE MISLI	97

ZAŠTO NAM JE POTREBNA SOCIOLOGIJA

Ivan Cvitković

Sažetak. Čemu sociologija? Okrenutost sociologa razvoju bosansko-hercegovačkog društva. Politički milje za razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini. Odnos nesociologa prema sociologiji. Kakvo je stanje s institucionalnim razvojem sociologije danas? Je li, i koliko, sociologija odgovorila na izazove koje su pred nju stavili društveni konflikti i nacionalne napetosti u BiH. Koliko sociolozi objavljuju u referentnim časopisima i koliko su citirani. Zašto nemamo istraživačkih centara i instituta u kojima bi radili i sociolozi? Perspektive sociologije u Bosni i Hercegovini i poziv sociologa danas.

Ključne riječi. *Sociologija; institucionalni razvoj sociologije; Bosna i Hercegovina; istraživanje; konflikti; nacija; časopis; udruženje.*

Čemu sociologija? Zašto nam je potrebno očuvati i razvijati sociološku misao u današnjem bosansko-hercegovačkom društvu? Da bi se odgovorilo na ta pitanja, nužno je poći od toga kako se počela razvijati sociologija u Bosni i Hercegovini. Moglo bi se reći da je ona nastala, prije svega, iz tradicije marksizma, ali i ne samo iz njega. Ako se do 1990. godine i moglo govoriti o pretjeranoj zastupljenosti marksizma u sociologiji, danas se otišlo u drugu krajnost: marksizam, kao kritička teorija društva /kako se tretira na Zapadu/, gotovo se i ne spominje u sociologiji nakon 1991. godine, bar ne kao jedna od više postojećih društvenih teorija. Za razliku od Bosne i Hercegovine, u nekim drugim zemljama, poput Rusije, on se – nakon odbacivanja – počeo ponovno vraćati u sociologiju. Zanimljivo je da u toj zemlji oko dvjesto tisuća studenata pohađa studij sociologije. O temi nastanak i institucionalni razvoj sociologije u bosansko-hercegovačkom društvu opširnije piše prof. dr. Srdjan Vukadinović u svom prilogu.

Posljednjih godina, točnije od priznanja neovisnosti Bosne i Hercegovine, evidentna je okrenutost sociologa razvoju bosansko-hercegovačkog društva. O tome se dosta može naći u priopćenju „Sociološki izazovi u tranziciji bosanskohercegovačkog društva“ prof. dr. Jusufa Žige.

Kad danas raspravljamo o „Mjestu i ulozi sociologije u bosansko-hercegovačkom društvu“, neminovno je osvrnuti se na to kakav je politički milje za razvoj sociologije u postdeytonskoj Bosni i Hercegovini? Kakvi su sadržaji onoga čime se, kao sociolozi, bavimo? Programski je sve snažnija interdisciplinarna povezanost sociologije s ekonomijom, s rodnim studijama, te orijentacija na kakvu-takvu istraživačku djelatnost. Ali, kakve su posljedice po razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini ostavili problemi identiteta, nacionalnih homogenizacija, migracija, entitetska podjela Bosne i Hercegovine i slični procesi? Kad je riječ o društvenom miljeu, nije za zanemariti ni to kakav

je odnos prema sociologiji nesociologa (uključujući i kolege na sveučilištima u BiH), osobito onih koji „upravljaju“ obrazovnim procesima. Naime, oni koji su došli u poziciju da odlučuju o mjestu i ulozi sociologije u srednjem i visokom obrazovanju, o sudbini instituta, najčešće dolaze iz akademske zajednice. Zato i kažem da je bitan odnos prema sociologiji kolega/ica nesociologa.

Kakvo je stanje s institucionalnim razvojem sociologije danas? Do 1990. godine u Bosni i Hercegovini postojao je samo odsjek za sociologiju na Fakultetu političkih nauka i studijska grupa filozofija-sociologija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Danas postoje studiji sociologije (samostalno ili kao grupa filozofija-sociologija) i na Univerzitetu „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Univerzitetu u Banjoj Luci, Tuzli, Istočnom Sarajevu, itd. Dakle, povećan je broj odsjeka za sociologiju, povećan je broj socioloških disciplina koje se izučavaju, a povećan je i broj sociologa. Uvođenje master i doktorskih studija na odsjecima za sociologiju otvorilo je put daljnjoj parcijalizaciji sociologije – u izučavanje se uvode nove sociološke discipline koje nismo imali u ranijem, četverogodišnjem, studiju sociologije (sociologija jezika; politička sociologija; sociologija spolnosti; sociologija globalizacije i nacionalni identitet; sociologija multikulturalizma, sociologija organizacije; sociologija obreda, itd.). Kakve će posljedice, po razvoj sociologije, ostaviti takva ekspanzija institucionalnog razvoja sociologije (s obzirom na nedostatak kadrova i orijentaciju na „gostujuće“ profesore)? Dodajmo ovome da samo na području Federacije postoji šest državnih i oko dvadeset privatnih univerziteta. Mnogi fakulteti s tih univerziteta imaju i „isturena odjeljenja“ širom Bosne i Hercegovine. Kakva je sudbina nastave sociologije na tim univerzitetima i „isturenim odjeljenjima“?

Samo na Odsjeku za sociologiju pri Fakultetu političkih nauka (najstariji odsjek za sociologiju u Bosni i Hercegovini), od 1968. do 2009. godine, diplomirala su 222 sociologa (tome treba dodati dvadesetak studenata prve generacije sociologije koji su diplomirali 1967. godine). Zvanje magistra, od 1992. do 2010. godine, steklo je 29 kandidata, a 21 kandidat zvanje doktora sociologije. Unatoč takvoj ekspanziji u institucionalnom razvoju sociologije, valjalo bi da samokritički sagledamo je li, i koliko, sociologija odgovorila na izazove koje su pred nju stavili društveni konflikti i nacionalne napetosti u Bosni i Hercegovini '91-'95? I ne samo tada. Prati li sociologija društveno-etničke napetosti i konflikte u postdeytonskoj Bosni i Hercegovini? Da li, i koliko, u takvim društvenim okolnostima, sociologija i sociolozi doprinose, i koliko, zbližavanju ratom previše „udaljenih“ nacionalnih zajednica? S obzirom na broj magistara i doktora sociologije, koliko imamo objavljenih radova u referentnim časopisima? Koliko su citirani naši sociolozi i sociološki radovi? Generalno se može reći da, s obzirom na broj magistara i doktora sociologije, malo objavljujemo. Kakve to onda sociologe educiramo?

Nemamo sociološkog časopisa (za razliku od kolega u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji). Nekad smo imali udruženje sociologa s najvećim brojem članova od

svih republičkih udruženja u SFRJ. Danas djeluje samo Udruženje sociologa Republike Srpske. U Federaciji, i na nivou Bosne i Hercegovine, nemamo nikakvo udruženje.

Samokritički sagledajmo je li sociologija pokušala odgovoriti na pitanje zašto je krajem XX. stoljeća došlo do tako snažne revitalizacije nacionalizma i desnice u Bosni i Hercegovini? Kako se moglo desiti sociologiji da do danas nije dala odgovor na pitanje zašto je i kako došlo do raspada bosansko-hercegovačkog društva, do drastičnih društvenih, prije svega nacionalnih, podjela? Svima je vidljivo da među narodima u BiH ima pretjeranog nacionalnog ponosa, suviše nacionalne prepotencije, nacionalnih isključivosti. Za takav radikalni nacionalizam nema ništa izvan vlastitog naroda. Prepotentni su ovdašnji nacionalizmi koji nisu u stanju doći do spoznaje da živimo u zemljici „koju i kokoš može preletjeti u jednom danu“ (A. Debeljak). Zajedničko bosansko-hercegovačkim nacionalizmima je pozivanje na prošlost i traume koje su proživjeli. Na tim traumama (genocidima, stradanjima, pomjeranjima ...) hoće se graditi „suvremeni“ nacionalni identitet.

Prije rata imali smo vrlo razvijen Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, u kojem je bilo zaposleno pet doktora sociologije i nekoliko magistara. U ratu je Institut uništen. Nekome nije trebao institut koji bi se bavio proučavanjem nacionalnih odnosa u ratu i poraću. Skoro je u ANUBiH, na savjetovanju „Stanje i perspektive razvoja naučnoistraživačke djelatnosti u FBiH“ akademik Božidar Matić iznio inicijativu da se obnovi rad Instituta s odjeljenjima u Sarajevu i Mostaru. Također, prije rata postojalo je desetine naučnoistraživačkih centara u velikim poduzećima (Energoinvest, UNIS, FAMOS, Soko, itd.) u kojima su, kao članovi istraživačkih timova, radili i sociolozi. Danas nema tih centara, niti timova, pa ni sociologa u njima.

A široko je područje društvenih promjena koje su izazovne za sociologiju i sociologe, a, nažalost, ostalo je van našeg sveobuhvatnijeg zanimanja. Pođimo od današnje društvene nejednakosti: nezaposlenost, isključivosti, nezvjesnost, siromaštvo, nasilje, kultura, pitanje identiteta (što pripada religiji i religijskom identitetu, a što kulturnoj tradiciji – to nije jednostavno danas odrediti). Istražuje li to itko? Nešto nam o toj temi priopćava prof. dr. Ivo Tomić u svom saopćenju „Pravda, pravo i moral u BiH – sociološko pravna refleksija“.

Ili, tematika društvenih razlika. Što se desilo s društvenom slojevitošću? Kako i zašto se desilo da neuspješni ljudi (vozači, liječnici koji su postali „uspješni građevinari“, osobe pod zavjetom siromaštva postaju ekonomski moćan sloj, itd.) postižu takve društvene uspone, a mnoge stručne uspješne osobe (akademici, sveučilišni profesori, inovatori, književnici, glumci) postali su, ili su blizu, siromašnih društvenih slojeva. Podsjeća nas to na stanje o kojem je pisao I. Andrić, na mučna razdoblja «kad ljudi govore, pametni čute, a fukare se bogate».

Što je s pitanjem religije, religijskih vođa i društvene moći? Je li se desila desekularizacija ili klerikalizacija bosansko-hercegovačkog društva? Klerikalizacija ili desekularizacija javnog života? Tko je njen «vodič»? Da li samo pripadnici religijskih institucija ili (možda i više) intelektualci među vjernicima i članovi političkih i stranačkih elita. Hoće li to voditi i vodi li se to iz interesa religijskih zajednica, ili iz interesa različitih političkih grupa? Nepotrebno se opterećivati time jesu li to sociološke teme. Sociologija je znanost o društvu, a „sekularizacija“, „klerikalizacija“, „društvena moć“, „religija“ (za razliku od „vjere“) su društvene kategorije. O tome, u okviru svog saopćenja „Stanje sociologije i religiolgije u BiH“ ponešto piše doc. dr. Dino Abazović.

Što se desilo i dešava s promjenama društvene svijesti u posljednjih dvadeset godina – o tome imamo malo, ili gotovo nimalo, socioloških istraživanja. A tu su, bar tako izgleda, promjene bile velike. Ostvarila se, izgleda, ona narodna: „Nevolja i pamet mijenja“.

Profesor Žiga, u svom saopćenju, piše o gubljenju državnog identiteta kod dijela građana Bosne i Hercegovine. Za njih Bosna i Hercegovina nije ni domovina ni država, nego skup tri etniciteta s osjećajem zasebnih domovina. Ovo je zemlja u kojoj, izgleda, na cjelinu domovine samo podsjećaju iste odore vojnika, graničnih policajaca i carinika. A prisjetimo se što je pisao jedan od poznatijih sociologa i filozofa Karl Manheim: «Koopracija i zajednički utjecaj u društvu mogući su samo tamo gde se iste stvari, više ili manje, doživljavaju na isti način od strane svakog pojedinca u društvu. Onaj ko to ne prihvata ne učestvuje ni u životu zajednice»¹. Isti autor, kao da je živio u našem okruženju, nastavlja: «Nema sumnje da je naše društvo bolesno ... Najveća vrednost dijagnoze nije u predskazivanju kao takvom, već u razlozima kojima neko može da potkrepi svoje tvrdnje ...Nijedna dijagnoza nije potpuna ako ne traga za terapijom»². Dakle, riječ je o društvenoj krizi i sociologiji. Mi još nemamo ozbiljnijih socioloških studija o posljedicama migracionih kretanja od 1991. do danas po budućnost i stabilnost bosansko-hercegovačkog društva.

Puni smo hvale za demokratske procese od 1990. godine koji su nastali urušavanjem socijalističkog društva. A imamo li socioloških istraživanja koja bi nam potvrdila da je to tako. Politička pluralizacija, širok dijapazon političkih pokreta, organizacija i stranaka ne znači, automatski, i demokratizaciju društva. Jasno, postali smo politički, stranački, pluralno društvo, a jesmo li i demokratsko, to je drugo pitanje. Jesmo li dobili demokraciju ili naciokraciju? Otkud šutnja sociologa o ovim temama? Izgleda da i ovdje važi narodna poslovice: “Drž' jezik za zube, pa se ne boj, moj golube“.

U ovom kratkom osvrtu na ono što smo propustili, ne smijemo zanemariti još jedno područje, a to je ekologija. O problemima socijalne ekologije u

¹ Manhajm, Karl /2009./ . *Dijagnoza našeg vremena*. Novi Sad: «Mediterran», str. 164.

² Isto: str. 17 i 20

bosansko-hercegovačkom društvu možete naći opširnije u priopćenju prof. dr. Dželala Ibrakovića.

Kakve su perspektive sociologije u Bosni i Hercegovini? Kakve su se promjene desile u nastavi sociologije u visokoškolskim institucijama, pokazuje prilog prof. dr. Muje Demirovića (Sociologija u visokoškolskim institucijama u BiH). Iz priloga je vidljivo da se na fakultetima izučavaju različite sociološke discipline: sociologija za ekonomiste; industrijska sociologija; sociologija sporta; sociologija medicine; sociologija stomatologije; sociologija prava; sociologija odgoja; sociologija kulture i umjetnosti; sociologija obrazovanja; sociologija rada; sociologija nastavnika (!); sociologija grada i marginalnih grupa; sociologija medija; sociologija sela; opća sociologija. Da li to prati adekvatna udžbenička literatura koja bi pomogla u edukaciji mladih sociologa? Zasad postoje udžbenici za opću sociologiju, sociologiju medicine, sociologiju spoznaje, sociologiju religije. Žao mi je što nam doc. dr. Asim Peco nije stigao pripremiti pregled zastupljenosti sociologije u srednjim školama na području Bosne i Hercegovine. Prema nepotpunim podacima, sociologija je zastupljena samo u gimnazijama, zatim u medicinskim i ekonomskim školama (ne u svima na području Federacije). A veoma je važno kako, i koliko, populariziramo sociologiju među srednjoškolcima, da li smo zainteresirali najbolje učenike za studij sociologije?

Ako perspektive sociologije ovise o njenom mjestu na sveučilištu, i od empirijskih istraživanja, što onda možemo reći o perspektivama sociologije u bosansko-hercegovačkom društvu? Ako nam odgovor na prvo pitanje pruža saopćenje prof. dr. Muje Demirovića, na drugo pitanje odgovor možemo potražiti u saopćenju prof. dr. Slave Kukića. Što se promijenilo u tematici empirijskih istraživanja: s kakvim se poteškoćama mogu susresti istraživači, o tome, i drugim pitanjima vezanim za empirijska istraživanja, govori u svom referatu prof. Kukić. Lijepo nam dijagnosticira što se sve istraživalo, osobito zadnja dva desetljeća, ali i što se trebalo istraživati a nije (nezaposlenost, konflikti, „problemi starosti“, fenomen nasilja, alkoholizam, problem depopulacije, itd.).

Kako danas tumačiti poziv „sociologa“, i kakao sociologiju učiniti primamljivom mladima, kako poticati njihovo zanimanje za poziv sociologa? Kako izbjeći provincijalizaciju sociologije u Bosni i Hercegovini? Okrenutost dijela sociologa istraživanju bosansko-hercegovačkog društva razumljiva je nakon stjecanja suvereniteta države. O tome se može iščitavati u saopćenju člana prof. dr. Jusufa Žige. Ali stalno trebamo imati na umu da poziv sociologa u bosansko-hercegovačkom društvu treba biti „kozmpolitski poziv“ (H. Berger i P. Kellner). Poziv sociologa je da se bave sociologijom, kažu ovi autori. Samo tako ćemo izbjeći provincijalizaciju sociologije. Je li onda dobro govoriti o „bosansko-hercegovačkoj“ sociologiji (kao što to u dijelu svog saopćenja čini S. Vukadinović) – što upućuje na „nacionaliziranje“,

„provincijaliziranje“ sociologije – ili bi bilo bolje govoriti o sociologiji u Bosni i Hercegovini? O tome kako izbjeći provincijalizaciju sociologije, pruža nam dosta zanimljivih informacija doc. dr. Mile Lasić u svom priopćenju „Transnacionalnost sociološke misli“ (na primjeru sociologije u Njemačkoj).

WHY DO WE NEED SOCIOLOGY?

Abstract

Sociology – what for? Focus of a sociologist on development of Bosnian-Herzegovinian society. Political milieu for development of society in Bosnia and Herzegovina. Attitude of a non-sociologist towards sociology. What is the state of matters in the institutional development of society of today? Has sociology answered to the challenges that social conflicts and national tensions in Bosnia and Herzegovina placed before it and if yes, to which extent? How frequent sociologists' works are published in referenced magazines and how much they are quoted. Why do not we have research centres and institutes in which sociologists would also work? Perspectives of sociology in Bosnia and Herzegovina and vocation of a sociologist of today.

Key words: *Sociology; institutional development of sociology; Bosnia and Herzegovina; research; conflicts; nation; magazine; association.*

INSTITUCIONALNI RAZVOJ SOCIOLOGIJE U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU

Srdjan Vukadinović

Sažetak. Cjelovitije sagledavanje jedne naučne discipline, kao što je sociologija, koja u strukturnom i društveno značajnom smislu, u širim razmjerama, dobija sve veći značaj, nameće neophodnost njenog utemeljenja, okvira i značaja. Ništa prirodnije u tom smislu nije nego istraživačku pažnju fokusirati na institucionalni i profesionalni razvoj sociologije u jednom konkretnom društvu, u ovom slučaju bosanskohercegovačkom. Na taj način se može potpunije sagledati razvoj sociologije u bosanskohercegovačkom društvu.

Pored vremenskog pregleda institucionalnog razvoja sociologije u BH društvu, neophodno je ukazati i na osnovna strukturna obilježja, u sociološkom smislu, određenih institucionalnih rješenja. Neizostavna su i društvena obilježja aktuelnog trenutka u kome su nastajali određeni institucionalni segmenti razvoja sociologije kao nauke. Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina prve organizacione institucionalne forme javljaju se 60-ih godina XX vijeka, u određenom, hronološkom, smislu nešto kasnije nego u drugim društvenim ambijentima (Srbija, Hrvatska, Slovenija), koji su tada tvorili institucionalni okvir i državnog i sociološkog prostora na koji je Bosna i Hercegovina bila upućena. Za razliku od navedenih društvenih ambijenata koji su prednjačili u institucionalnim postignućima sociološkog razvoja, Bosna i Hercegovina je ranije konstituisala organizacione segmente razvoja sociologije, nego neki drugi ambijenti (Makedonija, Crna Gora) koji su, takođe u tome razdoblju bili upućeni na isti državni, naučni i sociološki krug egzistiranja.

Institucionalizacija sociologije i njena praktična primjenjivost čine suštinu profesionalnog sistema ove discipline (Parsons). Veoma je kompleksan i sadržajan institucionalni okvir sociologije u bosanskohercegovačkom društvu. Konstituišu ga: katedre, odnosno odsjeci na fakultetima sa svom svojom kompleksnošću i obuhvatom, instituti, časopisi i druga izdavačka djelatnost, strukovna društva i udruženja, naučni i stručni skupovi, mogućnosti angažmana sociologa, i dr.

Proučavanje i istraživanje sadržaja institucionalnog razvoja sociologije u bosansko hercegovačkom društvu omogućava sagledavanje tokova i konstitutivnih strukturnih segmenata okvira konstituisanja i sazrijevanja sociologije kao nauke, zatim kao akademske discipline i na koncu kao profesije.

Ključne riječi: *sociologija - institucionalni okvir – profesionalizacija – razvoj – bosanskohercegovačko društvo.*

Uvod

Složenost predmeta sadržaja sociologije dovela je do različitih pristupa kako samoj sociološkoj misli, tako i strukturi konstituirajućih segmenata ove kompleksne naučne oblasti. Uzrokavala je pomenuta složenost određene

protivrječnosti u razvoju sociologije, na jednoj strani, dok je na drugoj tvorila različiti značaj i mjesto sociologije u društvu u pojedinim razdobljima. Zbog razloga kompleksnosti i širine obuhvata, koju ima malo koja druga naučna oblast, sociologiju kao nauku i njene razvojne komponente neophodno je tretirati u određenim ključnim i čvornim segmentima i tačkama postojanja u svijetu nauke, i uopšte u društvu.

Aktuelnost sadržaja koji ulaze u sastav sociologije često dovodi do minimiziranja granice između naučne sfere na jednoj strani, a na drugoj ideološke ili zdravorazumske, koje u osnovi predstavljaju vannaučna saznanja. Nije zanemarljiv, iz razloga angažiranosti discipline ni uticaj vannaučnih činilaca i sadržaja na ono što je sadržaj jedne naučne oblasti koja se zove sociologija. Nekada je uticaj vannaučnih činilaca bio u toj mjeri dominantan da je potpuno nadvladao ono što je naučna spoznaja. Zbog toga se pred sociološkom naukom kao ozbiljna zadaća nameće da u dijelu koji se tiče istorijske dimenzije sociologije i teorije socijalnih teorija razluči ono što je naučno od nenaučnih saznanja i uticaja. Naravno, sociologija se ne može odricati vannaučnih saznanja koja su u jednom konkretnom istorijskom trenutku bila prisutna ili čak dominirala, jer je neminovnost da su ista bila sastavni dio socioloških saznanja. Ali sociologija može ukazati na njih, locirati ih i napraviti distinkciju u odnosu na iste. Njima jeste mjesto u nekom „muzeju socioloških doktrina“, uz izdvajanje i naglašavanje vannaučnog momenta u odnosu na naučni.

Pitanje razvoja sociologije u društvu tiče se vaninstitucionalnog i institucionalnog okvira. Razgraničenje dva navedena momenta u razvoju sociologije zahtijeva i uspostavljanje određene periodizacije u razvoju ove nauke. Vaninstitucionalni okvir je razdoblje koje se javlja prije uspostave univerzitetskih studijskih odsjeka i departmana za sociologiju, kao i prije konstituisanja instituta i centara koji su se bavili sociološkim ili društvenim istraživanjima, udžbenika sa svim njihovim sadržajima, časopisima, što sve nužno konstituise institucionalni okvir razvoja sociologije u jednom društvu.

1. Protivrječnosti sociološkog razvoja – traganje za vlastitim naučnim identitetom

Opštu teorijsku i fundamentalnu nauku o cjelovitom poimanju društva veoma je teško odrediti. Može se slobodno reći da je malo disciplina koje su toliko izmicala definicijskom obuhvatu njenog okvira koji bi bio opšteprihvaćen. Multisadržajnost sociologije je dovela i dovela do stanja u kome gotovo u svakom udžbeniku ili knjizi druge karakterne prepoznatljivosti postoje različiti određujući okviri njenog predmeta. U svim tim razdobljima i definicijskim traganjima za određenjem sociologije razvijao se mučan proces traganja sociologije za sopstvenim znanstvenim identitetom. Pored multisadržajnosti mnoštvo pojedinačnih (posebnih ili specijalnih) identiteta

sociologije, koji su egzistirali u različitim istorijskim i društvenim okolnostima opterećeni su bili u početku filozofskim spoznajama, pa spoznajama drugih naučnih disciplina, a potom i vannaučnih saznanja. Tvorilo je to mnoštvo identiteta u kojem se u svakom od njih sociologija pokušavala osloboditi nekog od navedenih saznanja, uz izgradnju vlastitog identitetskog naučnog svojstva prepoznatljivosti vlastite naučne oblasti zasnovane na sociološkom determinitetu ograničenja sopstvenog prostora proučavanja. Pored različitih perioda i nastojanja oslobađanja od uticaja ili prisutnosti drugih spoznaja, sociologija je stalno obogaćivala svoj teoretski metodološki okvir egzistiranja vlastitim specifičnostima i prepoznatljivostima. U toku traganja za vlastitim naučnim identitetom sociologija se preobražavala i kretala od nesistematizovanih i fragmentarnih razmišljanja, kako o cjelini društva, tako i o njegovim parcijalnim djelovima ka sistematizovanim i cjelovitim istinama o društvenim institucijama i kretanjima u razvoju društva.

Proces traganja za vlastitim identitetom sociologije je obilježje tokom čitavog XX vijeka, ali svoju punu opravdanost postiže u drugoj polovini navedenog perioda. Od 60-ih godina XX vijeka, poslije razdoblja predinstitucionalizacije, sociologija je u bosanskohercegovačkom društvu prošla kroz tri faze svoga razvoja. Prva je faza institucionalizacije, druga je faza marginalizacije, a treća faza ponovnog buđenja sociologije, shvaćena u Špenglerovom smislu kruženja kultura, u smislu nastojanja ka ostvarenju cjelovitosti. Svaka od navedene tri faze je ostavila traga na sociološkom identitetu u bosanskohercegovačkom društvu, a pogotovo ova poslednja koja je formirana u periodu velike dekonstrukcije društva kada dolazi do raspada do tada jedinstvenog ne samo državnog i društvenog prostora, već i sociološkog.

Sociološka nauka još nije riješila pitanje vlastitog identiteta u bosanskohercegovačkom društvu. Ključni problemski razlozi za tako nešto leže u protivrječnostima koje proizilaze iz sukoba starog i novog. Još uvijek se određene zablude tradicionalne sociologije koje više žive u mitovima i zabludama serviraju savremenoj sociološkoj misli kao određene istine. Vlastiti naučni identitet sociologija u bosanskohercegovačkom društvu može izgraditi samo onda kada sociološki metod saznanja koji je imanento kritički primijeni na vlastita načela. Potpuno neutralisanje političkih, ideoloških, zdravorazumskih i drugih vannaučnih saznanja iz sociološkog polja je nešto što je neizostavni preduslov konstitisanja sopstvenog naučnog identiteta čvrsto utemeljenog na preispitivanju vlastitog značenja u društvu i aktuelnom trenutku. Moderni i savremeni sociološki identitet podrazumijeva dostignuti spoznajni nivo koji se stalno podvrgava rekonstrukcijama i interpretacijama u jednom novom i drugačijem svijetlu od onog tradicijskog, koji je oplemenjen tokovima savremenosti i aktuelnosti. Takvo oplemenjeno sociološko saznanje može naći mjesto u savremenoj strukturi društva, mišljenja i znanja.

2. Bosanskohercegovačka sociologija do perioda institucionalizacije

Promišljanja o društvu i društvenim institucijama između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini raspršena su u dnevnim i periodičnim listovima i časopisima, koji su se uglavnom bavili kulturom. Zapažanja i promišljanja o onome što je društvo i što je obuhvat nauke o društvu nisu u tom razdoblju bila sintetizovana u okviru sociologije, budući da se radilo o jednoj mladoj, u vremensko konstituirajućem određenju, nauci. Uglavnom su ta promišljanja bila locirana u okvir, pored filozofije, nekih tradicionalnih društvenih nauka, kao što su: istorija, pravne nauke, etnologija i sl. Imajući u vidu otvorenost istraživačkog i spoznajnog polja sociologije ona se javlja kao spona među navedenim naučnim disciplinama koja je prevazilazila zatvorenost i učmalost tradicionalnih društvenih nauka. Za razliku od većine pomenutih društvenih nauka koje su društvo tretirale u njegovoj parcijalizaciji sociologija nameće potrebu da se društvo i društvene institucije posmatraju i tretiraju kao cjeloviti prikaz onoga što je društvo. Jer, sociologija predstavlja nadogradnju pojedinačnih rezultata do kojih su došle određene nauke i njihovo tretiranje i konstituisanje kao cjeline.³ Vrijeme je to kada je bosanskohercegovačka nauka o društvu, slično kao i one u regionu južnoslovenskog prostora, bila bez sociologa. Egzistirali su u naučnom i društvenom promišljanju istoričari, psiholozi, pravnici ili etnolozi koji su se uzgred, uz svoju disciplinu, bavili i onim što bi mogli svrstati u korpus sociologije.

U periodu poslije Drugog svjetskog rata promišljanja o društvenim fenomenima i društvenim institucijama, takođe su sadržajno bila smješтана u korpus nekih drugih disciplina, budući da su ista, velikim dijelom, bila ideologizirana. Pominjanje imena sociologija, za nauku koja se bavila društvom, predstavljalo je pravu jeres. U ideološkom diskursu „postrevolucionarnog“ perioda sve ono što je imalo naginjalo određenju koje je imalo veze sa nazivom sociologija dobijalo je tretman „buržoaska“ nauke. Zbog toga su sva promišljanja o društvu bila smješтана u sadržinski obuhvat marksizma, koji identifikuje „neprijatelje poretka“ u krugu onoga što se određuje kao tzv. građanska sociologija. Teško se bilo u tom razdoblju baviti sociologijom koja je pored određenja „buržoaska nauka“ tretirana i kao metafizička zabluda ili pozitivistička devijacija. Ime sociologija nije se pominjalo i o njemu se ćutalo. Razvijalo se nepovjerenje prema čitavom dotadašnjem nasleđu nauke o društvu.⁴

U razdoblju od 1945. do 1990. godine moguće je u razvoju bosanskohercegovačke sociologije razlikovati četiri perioda, pri čemu prvi do 60-ih

³ Vidi: “Sociološki pregled“, knjiga I, Beograd, 1938, 4.

⁴ Aljoša Mimica: Tekst i Kontekst. Ogleđi o istoriji sociologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995, 79.

godina XX vijeka spada u predinstitucionalni okvir. Taj prvi je pomenuti period ideologizacije nauke o društvu i sadržaja kojima se ona bavi. Drugi je period od 60-ih do 70-ih godina XX vijeka kada sociološka nauka u bosanskohercegovačkom društvu, u traganju za vlastitim spoznajnim i naučnim identitetom, stvara i konstituše standarde naučnog, profesionalnog i etičkog rada. To je razdoblje kada započinje period institucionalizacije ove discipline budući da se u Bosni i Hercegovini tada formiraju katedre i odsjeci za sociologiju, osnivaju se instituti koji se bave sociološkim izučavanjima i stvara se niz drugih institucionalnih segmenata koji ovu disciplinu podižu na nivo kvalitetne organizacije i visokog profesionalizma. Činilo se da u ovom periodu početka institucionalizacije sociologija u Bosni i Hercegovini, a i u čitavom južnoslovenskom prostoru se izborila protiv ideološkog dogmatizma i da se treba izboriti za mjesto u korpusu društvenih nauka. Ali 70-ih godina XX vijeka u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji dolazi do pojava nacionalizma i drugih nepovoljnih političkih tendencija koje marginalizuju sociologiju kao nauku. Sociološka djelatnost se zatvara u uske republičke okvire i razvija se prema nahođenjima određenih političkih elita koje se, u zavisnosti od otvorenosti društva, različito odnose prema sociologiji kao nauci i njenom značaju u društvu. Ali određene naučne slobode osvojene i ostvarene u periodu institucionalizacije sociologije su u velikoj mjeri sačuvane, što za posljedicu ima daljnu institucionalizaciju ove discipline kroz formiranje istraživačkih centara i časopisa, koji istina u Bosni i Hercegovini u tome razdoblju nisu sociološki, već šire određujući društveni, kulturni i sl.

Period poslije 90-ih godina XX vijeka u bosanskohercegovačkom društvu, kada je u pitanju razvoj sociologije, i pored dekonstrukcije bosanskohercegovačkog društva, predstavlja razdoblje u koje se dalje institucionalizuje sociologija, prije svega kroz sociološke projekte. Pomenuta institucionalizacija se u prvom desetljeću trećeg milenijuma stabilizuje formiranjem novih studijskih odsjeka za sociologiju i razvojem određenih istraživačkih projekata.

Veoma heterogeni razvojni period u razdoblju institucionalizacije sociologije u bosanskohercegovačkom društvu pokazuju na svu kompleksnost i složenost ove discipline koja je, osim borbe za teorijsko utemeljenje svoga predmeta istraživanja, vodila borbu i protiv naglašenih pokušaja ideologizacije ove nauke, čemu u sličnoj mjeri nije bila izložena ni jedna druga društvena nauka.

3. Razdoblje institucionalizacije sociologije u Bosni i Hercegovini

Predinstitucionalno razdoblje sociologije u kome je filozofska i aktuelna društvena misao stvarala pretpostavke za institucionalizaciju ove nauke u Bosni i Hercegovine traje do 60-ih godina XX vijeka. Strukturni segmenti institucionalizacije se konstitušu u vremenskom hodu narednih

tridesetak godina, pri čemu su imali pravilan logički slijed i sklad. Skladnost u konstituisanju procesa institucionalizacije sociologije u Bosni i Hercegovini se ogledala u tome što su pojedini segmenti se konstituisali u organskom slijedu. Nije se dogodilo kao u nekim drugim prostorima južnoslovenskog ambijenta da prvo nastanu sociološka društva ili časopisi, pa tek onda studijski odsjeci ili grupe za sociologiju. Prirodnost procesa i sklad institucionalizacije sociologije u bosanskohercegovačkom društvu determinišu: odsjeci, odnosno studijski programi sociologije, kako na matičnom tako i nematičnom studiju, instituti, profesionalna udruženja, časopisi i druga izdavačka djelatnost, projekti i profesionalni sociolozi.

3.1. Institucionalizacija sociologije kroz univerzitetski prostor

Različiti su segmenti institucionalizacije sociologije u univerzitetskom prostoru. Ovaj strukturni segment institucionalnog razvoja sociologije u bosanskohercegovačkom društvu i obuhvata studijske odsjeke, odnosno katedre za sociologiju, obuhvat i sadržaj predmeta sociologija na nematičnim odsjecima, diplomirane studente sociologije, diplomske radove iz sociologije, kao i magistarske i doktorske radnje iz ove oblasti.

Prvi studijski odsjeci za sociologiju u Bosni i Hercegovini formiraju se na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1965), i to kao dvopredmetna grupa filozofija – sociologija i samo Odsjek sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu (1964).⁵

⁵ Prije Sarajeva, studijski Odsjeci za sociologiju formiraju se na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1959) i Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1963). (Kada su u pitanju studije sociologije u Beogradu i Zagrebu neophodno je naglasiti da se i prije perioda potpune institucionalizacije sociologije na južnoslovenskom prostoru, odnosno u razdoblju predinstitucionalizacije, studira sociologija u ova dva grada. Još 1906. godine je na Pravnom fakultetu u Zagrebu bila osnovana prva Katedra za sociologiju, a 1931. godine u Beogradu se sociologija predavala na Visokoj ekonomsko – komercijalnoj školi.) Prije Zagreba studijski odsjek za sociologiju je formiran je na Filozofskom fakultetu u Ljubljani (1960). U glavnom gradu Slovenije se od 1967. godine osniva i Grupa za sociologiju na Fakultetu za sociologio, političke vede in novinarstvo, gdje sociologija osim svog katedarskog mjesta dopijeva i u sam naziv fakulteta, što je jedinstven slučaj na južnoslovenskom prostoru. Poslije Sarajeva, u razdoblju marginalizacije sociologije formiraju se i studijski odsjeci, odnosno studijske grupe na mnogim drugim, uglavnom Filozofskim fakultetima, na prostoru južnoslovenskog ambijenta. Studijska Grupa za sociologiju u Nišu formira se 1971. godine, a u Zadru na Filozofskom fakultetu, prvo se 1974. godine sociologija studira u okviru filozofije, da bi se već od 1978. godine uspostavio samostalan Odsjek za sociologiju. U Novom Sadu se, 1976. godine na Filozofskom fakultetu formira studijski Odsjek za marksizam, koji se 1983. godine transformiše u Odsjek za sociologiju. Kada je u

Do kraja prve decenije trećeg milenijuma studijski odsjeci za sociologiju postoje na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci i Filozofskom fakultetu u Istočnom Sarajevu, dok je kao posljednji odsjek formiran onaj na Filozofskom fakultetu u Tuzli (2009), kao dvopredmetni studij filozofija – sociologija.

Nezaobilazan segment institucionalizacije sociologije u univerzitetskom prostoru je i nastava iz ovog predmeta na nematičnim fakultetima i studijskim grupama. Do 2004. godine, do određenih sistemskih promjena u procesu visokog obrazovanja, sociologija je kao obavezan predmet bila prisutna na gotovo svim univerzitetskim jedinicama koje pripadaju grupaciji prirodnih, tehničkih i biomedicinskih nauka. Na studijama društvenih i humanističkih nauka to se podrazumijevalo. Na kraju prve decenije trećeg milenijuma institucionalni okvir sociologije u ovom dijelu je znatno siromašniji u odnosu na prethodna razdoblja. Ni jedan fakultet iz reda onih koji pripadaju tehničkim, prirodnim i biomedicinskim znanostima u Bosni i Hercegovini nema sociologiju kao obavezan predmet. Samo izuzetno pojedini fakulteti imaju ovaj predmet kao izborni.

Na fakultetima društvenih i humanističkih usmjerenja se takođe smanjuje broj jedinica koje imaju ovaj predmet, pa čak i neki Ekonomski fakulteti u Bosni i Hercegovini nemaju ovaj predmet bilo kao obavezan, ili izborni.

Razlog takvom statusu sociologije na nematičnim univerzitetskim jedinicama ili odsjecima je nesnalaženje sociologa u kreiranju i uspostavi sistema obrazovanja zasnovanog na tzv. „Bolonjskim procesima“.

Institucionalni okvir razvoja sociologije u bosanskohercegovačkom društvu tvori i broj diplomiranih studenata na odsjecima, odnosno studijskim grupama za sociologiju, kao i tematsko usmjerenje njihovih diplomskih radova.

Pomenuti segment upotpunjuje i broj onih koji su magistrirali ili doktorirali iz oblasti socioloških nauka kao i tematska i disciplinarna usmjerenost njihovih magisterija i doktorata.

Institucionalizacija sociologije na akademskom nivou u bosanskohercegovačkom društvu je veoma razgranata i konstituišu je različiti strukturni segmenti. Osnivanje odsjeka, odnosno grupa za sociologiju je bio pokretački impuls za uspostavu institucionalnog okvira ove naučne oblasti. Jer, prije razdoblja početaka institucionalizacije nije bilo profesionalnih sociologa koji ovu djelatnost zasnivaju na načelima profesionalne stručnosti i etike, nego su se sociologijom bavili mnogi predstavnici drugih naučnih disciplina. Uspostava

pitanju Makedonija u Skoplju se 1975. godine formira Institut za sociologiju na Filozofskom fakultetu, iz koga 1981. godine nastaje Odsjek za sociologiju. U Crnoj Gori se na Nastavničkom fakultetu u Nikšiću, 1976. godine, formira Odsjek za marksizam, koji se 1987. godine transformiše u Odsjek za filozofiju i sociologiju, na tada konstituisanom Filozofskom fakultetu. Odsjek za sociologiju se iz ovog dvopredmetnog studija izdvaja od filozofije 1999. godine.

odsjeka, odnosno grupa za sociologiju je stvorila pretpostavke za daljne zaokruživanje procesa institucionalizacije kroz druge segmente.

3.2. Instituti i institucionalni sociološki okvir

Pored nastavnog procesa koji se odvija na univerzitetkim jedinicama cjelinu visokoškolskog sistema predstavlja i naučnoistraživački rad iz oblasti sociološke nauke. Naučnoistraživački rad se odvija u okviru instituta kao naučnoistraživačkih jedinica za razliku od fakulteta koji su nastavno naučne jedinice. Instituti za sociologiju ili za društvene nauke u okviru kojih su prepoznatljiva sociološka istraživanja formiraju se kao samostalne jedinice ili u okviru fakulteta ili univerziteta.

Prvi institut koji je formiran u Bosni i Hercegovini, a koji je u svom opsegu obuhvatao sociološka istraživanja je Institut društvenih nauka koji je formiran 1964. godine kao katedarski institut pri Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Pod okriljem ovog Instituta urađen je značajan broj istraživačkih projekata, od kojih su neki objavljeni kao posebne istraživačke studije.

Uz Institut za društvena istraživanja u Bosni i Hercegovini u periodu institucionalizacije, pa marginalizacije sociologije neophodno je istaći i Institut za međunacionalne odnose (1978), koji se u jednom broju svojih projekata i studija bavio i sociološkim temama.

Iako je bio formiran prvenstveno kao institucija Saveza komunista Bosne i Hercegovine u ovom dijelu institucionalizacije sociologije određenu pažnju zaslužuje i Marksistički centar CK SK BiH, koji pored obilja projekata i objavljenih studija o djelovanju i angažmanu partije ima i jedan broj istih koji nužno nose sociološki karakter i koji se tako mogu odrediti.

U kasnijim razdobljima razvoja sociologije u bosanskohercegovačkom društvu nisu osnivani Instituti koji bi se bavili sociološkim istraživanjima. Formirani su određeni Centri za istraživanja kao nevladine organizacije.

Osnovno obilježje formiranja i djelovanja pomenutih instituta, pa i centara je odgovarajuća nadogradnja sociološkog rada u okviru akademske zajednice, budući da su univerzitetški profesori koji su bili angažovani u okviru ovih instituta bili i nastavnici na studijskim odsjecima ili grupama za sociologiju.

3.3. Strukovna i profesionalna udruženja kao strukturni segment institucionalnog okvira sociologije u bosanskohercegovačkom društvu

Formiranje i razvoj Udruženja sociologa Bosne i Hercegovine (1970) dogodili su se šest godina poslije osnivanja prve katedre za sociologiju u Sarajevu.

vu. Ovo udruženje do 1990. godine je brojalo 355 svojih članova i bilo je jedno od brojnijih na južnoslovenskom prostoru.⁶

U razdoblju poslije dekonstrukcije bosanskohercegovačkog društva gasi se djelatnost Udruženja sociologa Bosne i Hercegovine i ista nije obnovljena do kraja prve decenije trećeg milenijuma sa čime se znatno sužava institucionalni okvir ove naučne discipline.

3.4. Stručni časopisi kao segment institucionalizacije sociologije

Za institucionalizaciju sociologije posebno je značajno pokretanje i egzistiranje časopisa koji objavljuju radove iz sociologije. Bosna i Hercegovina u razdoblju od početka šeste decenije XX vijeka, pa do kraja prvog desetljeća trećeg milenijuma nije imala poseban sociološki časopis.⁷

I pored toga što Bosna i Hercegovina nije imala specijalizovanih socioloških časopisa neki od njih koji su se bavili šire društvenim pitanjima tretirali su sociološke teme. U pojedinim perodima časopisi su bili obojeni isključivo ideološkom dimenzijom, što je i razumljivo ako se ima u vidu da su ih izdavali neki partijski i politički organi. Treba pomenuti dva časopisa koji su bili značajni do 90-ih godina i predstavljaju neizostavan konstituirajući segment institucionalnog okvira sociologije u bosanskohercegovačkom društvu. Jedan je „Pregled“ (1971), a drugi „Marksističke sveske“ (1972). Takođe, i časopis „Opredjeljenja“ (1974), koji je izdavao Marksistički centar CK SK Bosne i Hercegovine je časopis u kojem je objavljen jedan broj radova sa sociološkim sadržajem. Nijedan od pomenuta tri časopisa ne izlazi krajem prve decenije XXI vijeka. Također, ne izlazi ni časopis „Sveske“ (prvi broj izišao 1983 godine) kojeg je bio pokrenuo Institut za proučavanje nacionalnih odnosa. Časopis koji u naznačenom razdoblju izlazi i koji objavljuje sociološke tekstove je „Dijalog“ koji izdaje Centar za filozofska istraživanja ANUBiH. U pojedinim časopisima koji izlaze početkom trećeg milenijuma u Bosni i Hercegovini, kao što su „Status“ ili „Motrišta“, objavljuju se povremeno tekstovi sa sociološkim sadržajama.

⁶ Samo je Slovensko sociološko društvo bilo brojnije od Udruženja sociologa BiH u posmatranom razdoblju jer je brojalo 496 članova. Primjera radi Sociološko udruženje Hrvatske je imalo 343 člana, zatim Društvo za sociologiju Makedonije je brojalo 77 članova, dok je Sociološko društvo Srbije u svom sastavu do 1990. godine imalo 244 člana. Udruženje za filozofiju i sociologiju Crne Gore brojalo je 76 članova. Manju brojnost su imala Udruženje sociologa Kosova (31) i Sekcija sociologa Vojvodine (58).

⁷ Na južnoslovenskom prostoru prvi sociološki časopisi koji se formiraju u razdoblju institucionalizacije sociologije su: „Sociologija“ (1959) i „Sociološki pregled“ (1961) u Srbiji, zatim „Revija za sociologiju“ (1962) u Hrvatskoj, pa „Teorija in praksa“ (1963) u Sloveniji.

Kada su u pitanju časopisi u institucionalni okvir sociologije u bosansko-hercegovačkom društvu spadaju i tekstovi sociologa iz Bosne i Hercegovine koji su objavljivani u sociološkim časopisima koji su izlazili ili izlaze u drugim državama.

Sociološki i drugi časopisi su veoma bitan segment institucionalnog razvoja sociologije u bosanskohercegovačkom društvu zbog toga što sadržajem i načinom svoga rada omogućavaju afirmaciju autora i upoznavanje šireg sociološkog i naučnog auditorijuma sa njihovim naučnim ostvarenjima. To znatno doprinosi podizanju nivoa značaja sociologije u društvu i uspostavi njenog mjesta u korpusu društvenih nauka.

4. Ka (ne)zaokruženoj institucionalizaciji sociologije u bosansko-hercegovačkom društvu

Naznake za institucionalni razvoj sociologije u bosanskohercegovačkom društvu u ovom radu predstavljaju metodološku postavku za šire istraživanje o ovom fenomenu.

Institucionalni okvir sociologije u bosanskohercegovačkom društvu je postavljen dosta široko i konstituše ga lepeza različitih subjekata od kojih dominira onaj koji se odnosi na institucionalizaciju kroz univerzitetski prostor. Studijski odsjeci, odnosno studijske grupe za sociologiju su segmenti koji institucionalizaciji sociologije daju bitnu pretpostavku za konstituisanje ostalih segmenata kojih nema u tolikom kapacitetu. Na taj način se uspostavlja nastojanje ka zaokruživanju cjeline institucionalnog okvira BH sociologije. Na kraju prve decenije trećeg milenijuma razvoj sociologije kao naučne oblasti u bosanskohercegovačkom društvu nije zaokružena cjelina, budući da segment koji se odnosi na naučnoistraživačke institute iz oblasti društvenih istraživanja i časopise nije upotpunjen sadržajima koji bi oslikali cjelinu. Naprotiv, taj okvir je u periodu marginalizacije sociologije u Bosni i Hercegovini bio potpuniji budući da su postojali pojedini instituti, sociološka društva i časopisi.

Studijski odsjeci, odnosno studijske grupe za sociologiju pošto obrazuju pojedince za profesiju sociologa, jesu osnov razvoja sociologije kao nauke i formiranja njenog institucionalnog okvira. Ali ako su osnov nisu i jedini i potpuni segment koji konstituše institucionalni okvir razvoja sociologije u bosanskohercegovačkom društvu. A institucionalni okvir samo sa jednim egzistirajućim segmentom nije to.

Tek zahvaljujući svom zaokruženom institucionalnom okviru u bosanskohercegovačkom društvu sociologija se jedino može izboriti za svoj primarni status u grupaciji društvenih nauka i pretenziju da čini nove pomake u spoznajama o društvu i njegovom razvoju. Uostalom, u razdobljima marginalizacije ove naučne oblasti njen zaokruženi okvir u konkretnim ambijentima omogućio joj je opstanak i kasniju prevlast nad ideologiziranim formama pokušaja spoznaje društva i društvenih institucija. U periodu traganja za vlastitim

naučnim identitetom u jednoj sredini i stabilizacije svoje uloge i značaja u društvu minimalan uslov koji jedna disciplina mora posjedovati je zaokružen i cjelovit institucionalni okvir.

INSTITUTIONAL DEVELOPMENT IN SOCIOLOGY THE BOSNIAN –HERZEGOVINIAN SOCIETY

Abstract

A more integral view of a scientific discipline such as sociology, which in a structural and socially relevant sense and on a wider scale is gaining more significance, imposes the necessity for its founding, framing and due relevance. There is nothing more natural, in said sense, than to focus a researchers attention to the institutional and professional development of sociology in a concrete society, in this case Bosnian-Herzegovinian. That would provide a more complete view of the development of sociology in Bosnian society.

Aside from giving a review of the institutional development of sociology in B-H society over time, it is necessary to point out the basic structural markings, in a sociological sense, of specific institutional solutions. Also crucial are the societal markings of the actual moment in which certain institutional segments of the development of sociology as a science were formed in. In Bosnia and Herzegovina, the first organizational institutional forms appear in the 60's which is in a specific chronological sense later than in other social ambiances (Serbia, Croatia, Slovenia), which than formed the institutional frame of the space (both in terms of state as in terms of sociology) Bosnia and Herzegovina was pointed to. Unlike the previously mentioned social ambiances which led the way in institutional achievements in the field of sociology, Bosnia and Herzegovina previously constituted organizational segments of development of sociology – before certain other ambiances (Macedonia, Montenegro) which were also, in that period, pointed to the same scientific, sociological and state circle.

The institutionalization of sociology and its practical applicability are the essence of the professional system of this discipline (Parsons). The institutional framework of sociology in Bosnian society is very complex and meaningful. It is constituted of: faculty departments and divisions with its complexity and grasp, institutes, magazines and other publications, professional associations and societies, scientific and professional gatherings, the possibilities of engagement for sociologists etc.

The study and research of the content of institutional development of sociology in Bosnian society enables the viewing of currents and constitutive structural segments of the constitutive frames and development of sociology both as a science and an academic discipline and finally as a profession.

Key words: *sociology – institutional frame – professionalization – development – Bosnian-Herzegovinian society*

Literatura

1. Časopis „Sociološki pregled“, Knjiga I, Društvo za sociologiju i društvene nauke, Beograd, 1938.
2. Lukić, Radomir: O zadacima naše sociologije, „Sociologija“, Beograd, 1981, 3-4.
3. Mimica, Aljoša: Tekst i kontekst. Oglеди o istoriji sociologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995.
4. Popović, Mirjana: Analiza teorijskog nasleđa u univerzitetskim udžbenicima sociologije u Jugoslaviji u periodu od 1960. do 1990.godine, Filozofski fakultet, Nikšić, 2004.
5. Supek, Rudi: Šta ometa razvoj naše sociologije?, „Naše teme“, 1963, 10.
6. Šušnjić, Đuro: Predmet sociologije – specifično sociološko gledište, „Sociologija“, Beograd, 1963, 3 – 4.
7. Vukadinović, Srdjan: Komplementarnost sociologije i istorije u proučavanju demografskih kretanja, U Zborniku: „Komunikacija sociologije sa filozofijom i istorijom“, Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, Podgorica.

SOCIOLOŠKI IZAZOVI U TRANZICIJI BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA

Jusuf Žiga

Sažetak. Postratna tranzicija bosanskohercegovačkog društva pruža velike izazove sociološkoj misli. Svjedoci smo društvene krize, krize identiteta, posebno u poimanju karaktera vlastitog društva i države, drastičnog pada nataliteta, anahronosti u pravno političkom, ekonomskom, socijalno-zaštitnom, obrazovnom, zdravstvenom, kulturnom i sportskom organiziranju države, koje su limitirajući faktori za njen prosperitet i evroatlanske integracije.

Sociologija nema pravo na šutnju i analitički oportunistički spram navedenih problema u bosanskohercegovačkom društvu.

Ključne riječi: *Tranzicija bosanskohercegovačkog društva; Sociološki izazovi.*

Uvodni kontekst

Ako ostavimo po strani lažnu dilemu o tome da li sociologija kao znanstvena disciplina uopće treba biti „angažirana“ u smislu kritičkog diskursa spram tekuće društvene zbilje, ili je, pak, uputno analitikom iste baviti se tek sa tzv. povijesne distance, što će reći naknadno, salonski pedantno tumačeći to što se prethodno zbilo, kad je riječ o bosanskohercegovačkom društvu može se ne-dvosmisleno kazati: njegova aktualna tranzicija isijava *višestruke izazove sociološkoj misli* spram kojih *nemamo pravo na internost i šutnju*. Pristati na analitički oportunistički prema tekućim, krajnje turbulentnim i nadasve negativnim društvenim tokovima, ne samo da je neprihvatljivo, nego bi bilo pogubno za budućnost ove zemlje. U naznačenom kontekstu, a parafrazirajući Keith Doubt-a¹, mogli bismo se ironično zapitati: čemu uopće sociologija nakon svega što se zbilo u Bosni i Hercegovini?

Doista, ovdašnja sociološka misao je suočena sa brojnim izazovima. Svjedoci smo svekolike krize društva koja je rezultat ne samo nedavnih ratnih razaranja i pauperizacije stanovništva, izuzimajući, dakako, novoformirani sloj bogatih, nego i nakaradne postratne tranzicije, utemeljene na Dejtonskom mirovnom ugovoru. Ovo je, u pravno-političkom, ekonomskom, socijalno-zdravstvenom, obrazovnom, kulturno-sportskom smislu sigurno jedno od najneracionalnije uređenih društava u čitavom svijetu. Imamo krizu morala, odnosno sistema društvenih vrijednosti, naviranje svakovrsnih socijalnih patologija, od narkomanije, kriminala i korupcije, pa do suicida, nasilja, potom, krizu identite-

¹ Riječ je o knjizi Keith Doubt-a, „Sociologija nakon Bosne“, koja je publicirana 2003. godine i na našem jeziku (Buybook, Sarajevo).

ta i to u svim bitnim segmentima koje taj pojam sublimira: u doživljavanju i kvalificiranju karaktera vlastitog društva i države, njene povijesti, u odnosu prema svojoj i tuđoj naciji, religiji, jeziku, kulturi... Desile su nam se radikalne demografske promjene, takve da ovo društvo više gotovo i ne liči na sebe, na onu njegovu višestoljetno sedimentiranu multilateralnost koju je karakterizirala odveć prepoznatljiva otvorenost spram različja. Opterećeni smo alarmirajućim negativnim trendovima u prirastu stanovništva, odlivu fertilno sposobnih generacija u druge zemlje, što će uskoro dodatno doprinijeti razmahu tzv. „bijeke kuge“ na ovim prostorima, ubrzano nam stari nacija...

Konačno, ovdašnja sociološka misao ima ozbiljne probleme „sa sobom“, u već dugovremenom odsustvu serioznijih empirijskih istraživanja (a zamislimo na što bi, recimo u medicini, ličili terapijski postupci bez prethodnih dijagnostičkih pretraga), u „učmalosti“ unutar klasičnih socioloških teorija i predodžbi, u nepraćenju novijih socioloških iskoraka u svijetu imajući u vidu globalizacijske novume unutar ljudskog roda, i da dalje ne redamo. Ali, o tome nekom drugom prilikom.

Zbog prostorne ograničenosti, ovdje ćemo se fokusirati samo na nekoliko pitanja, bez pretenzije na iole potpunije odgovore. Za tako šta trebalo bi daleko više prostora nego što ga imamo na raspolaganju. Naprosto, cilj nam je potaći na razmišljanje.

Faktografija koja opominje

Tema prva: *Križa identiteta*. Nedavno je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu odbranjena doktorska disertacija² u kojoj autor, na bazi empirijskog istraživanja (uzorak od 2800 osoba sa područja cijele države), izlaže vrlo zanimljivu analizu krize identiteta mladih u Bosni i Hercegovini. Osobno sam također u zadnjih desetak godina imao nekoliko istraživačkih sondaža krize identiteta u ovdašnjem društvu. U ovom slučaju riječ je o stavovima spram krucijalno važnih identitetskih pitanja kao što su nacija, religija, država, kultura, jezik i sl., te kompariranju istih u odnosu na spolnu i nacionalnu pripadnost, zanimanje, mjesto življenja itd., imajući u vidu i posljedice nedavnih ratnih događanja na ovim prostorima, postratnu tranzicijsku krizu društva, kao i učinke globalizacijskih procesa u svijetu.

Pokazalo se, naime, da je *„sistem vrijednosti mladih Bosne i Hercegovine polimorfan“*, a rezultat je, *„s jedne strane, utjecaja odraslih“*, *„omedenosti društveno uvjetovanih odnosa, posebno odnosa zatvorenog etničkog i političkog obilježja“*, ali i, *s druge strane, „prisutnosti iskoraka iz tih odnosa, s obzirom na razvijenost i različitost potreba, te*

² Riječ je o doktorskoj disertaciji pod naslovom „Mladi Bosne i Hercegovine i sistem vrijednosti“, autora Kemala Velagića, koja je odbranjena početkom jula 2010. godine na FPN u Sarajevu.

restrikciju mogućnosti njihovih zadovoljavanja“, pri čemu je „homogenizacija izraženija na razini zatvorenih etno-kolektiviteta, čime je narušen kolektivitet kolektiviteta“. Isto tako, „identiteti individualiteta su najčešće ugušeni u individualitetu kolektiviteta. Što su vrijednosti udaljenije od etnosa kao kolektiviteta, to je prisutnija sličnost u vrednovanju, a sa približavanjem etnosu, kao individualitetu kolektiviteta sve više je izražen pluralitet na razini zajednice kolektiviteta...“³.

U prilog prednjem, navest ćemo nekoliko pokazatelja: Kad je riječ o vrijednosnoj skali spram *Bosne i Hercegovine i njenih entiteta*, državu potpuno prihvata 30,6%, FBiH 26%, RS 23,8%, a ukidanje entiteta predlaže 37% ispitanika. Nikako ne prihvata BiH 15%, FBiH 20,8%, RS 33,6% ispitanika. Što se tiče evroatlantskih *integracijskih procesa*, potpuno ih podržava 70% ispitanika, a nikako ne prihvata samo 0,6% anketiranih. Integraciju sa Srbijom potpuno prihvata 21,5% ispitanika, sa Hrvatskom 17%, a nikako ih ne prihvata 25% anketiranih.

U odnosu prema *naciji*, apsolutno najpozitivnija ocjena data je vlastitoj: 55% ispitanika ju je ocijenilo sa vrlo dobar, dok je sa takvom ocjenom okvalificirana tuđa nacija samo sa 11%, a potpuno lošu ocjenu vlastitoj naciji dalo je samo 0,9%, tuđoj 9,8% ispitanika. U apostrofiranom kontekstu još je izrazitije preferirana vlastita *religija*, gdje je svoju vjeru ocijenilo vrlo dobrom 70%, a tuđu 14,8% ispitanika. Istovremeno, svoju religiju ocijenilo je potpuno lošom 0,8%, a tuđu 10% anketiranih.

Slični su pokazatelji i u odnosu prema *kulturi i tradiciji* gdje je, opet, ono što je vlastito dobilo ocjenu vrlo dobar od 62%, a tuđe od 23,7% ispitanika, potpuno lošu ocjenu vlastitoj kulturi i tradiciji dalo je svega 1%, tuđoj 7% anketiranih. Kad je riječ o vrijednosnom odnosu prema *jezicima u BiH*, srpski jezik je ocijenjen veoma dobrim sa 32%, bosanski sa 34,9%, hrvatski sa 21% od ukupno anketiranih, dok je potpuno lošu ocjenu dobio srpski jezik od 10,7%, bosanski jezik od 16%, a hrvatski od 14% ispitanika.

Valja, također, naglasiti da postoji sličnost u određivanju vrijednosnog stava ispitanika prema: privatnom i državnom vlasništvu, bogatstvu i siromaštvu, fizičkom i umnom radu, kapitalizmu i socijalizmu, klasama, demokratiji, etatizmu, centralizmu, liberalizmu, integracijskim procesima u Evropi, u odnosu prema vlastitoj naciji, religiji, kulturi i tradiciji. Međutim, kad je riječ o odnosu prema političkom uređenju u zemlji, uključujući i njene entitete, te u odnosu prema tuđoj naciji, religiji i kulturi, jeziku, integracijama sa susjedima, u distanciranju prema drugim narodima, evidentirana su značajna odstupanja ispitanika s obzirom na njihovu nacionalnu pripadnost, što je, bez sumnje, rezultat i nedavnih ratnih događanja na ovim prostorima, te još uvijek veoma rovite i nesređene situacije u zemlji, i to ne samo na političkom, nego i

³ Isti izvor, str.26-27.

na ekonomskom, kulturnom, obrazovnom, zdravstvenom i svakom drugom planu.

Uočeno je također da su se „unutar Bosne i Hercegovine formirali koncepti dezintegracije. Ono što se nekada nazivalo zajedništvo, bratstvo i jedinstvo, ili pak multietničnost, kao historijska karakteristika bosanskohercegovačkog društva“ predmet je različitih interpretacija u smislu „života jednih pored drugih do nemogućnosti suživota. Iako su multietničnost i multikulturalnost bosanskohercegovačkog društva prednost i historijska nužnost, može se – kako ističe autor pomenute disertacije – reći da su osvještavanje na tom planu i internalizacija te prednosti izuzetno otežani“⁴. Postojeće teritorijalno uređenje i političko ustrojstvo su neadekvatni, iznuđeni i izvana nametnuti, što je dodatno ojačalo etno-homogenizirajuće pozicije i partikularne interese, koji do punog izražaja dolaze i u vrijednosnom sistemu mladih u BiH.

Sistem vrijednosti mladih formiran je „uglavnom po uzoru na odrasle“, odnosno „pod utjecajem unutarnjih i vanjskih procesa.“ Mladi u BiH su naprosto „zarobljenici pragmatizma, te umjesto kritike postojećeg prihvataju konformističko ponašanje“ i „zaštitu“ u etnosu. „Njihov specifičan interes, kao interes mladih“, odnosno „njihov generacijski identitet mladosti naprosto je potisnut, ili je prisutan samo onoliko koliko ne odudara od etnosa“⁵.

U čemu je problem? Podržavanje etnonacionalističkih manira i vrijednosti, pogotovo od strane mladih ljudi, krajnje je „ozbiljna prijetnja za multietničko društvo“, a u takva spada i bosanskohercegovačko. Mi smo već dobili generaciju mladih koji su „odrođeni“ od svoje domovine, jer ih se „učiti“ da je ne trebaju voljeti, da su neke druge zemlje njihove otadžbine, da ne treba ići u istu školu gdje dolaze učenici druge vjere i nacije, da se treba zatvarati spram drugih i drugačijih, koji su „opasnost“ po vlastiti narod, vjeru, kulturu itd. U više navrata sam apostrofirao da je to, dugoročnije gledano, moguća „najrazornija bomba“ za budućnost bosanskohercegovačkog društva. Na žalost, oni koji bi se time trebali baviti, to očigledno drugačije tretiraju. Da ne bi bilo nesporazuma, ovdje nije riječ samo o političarima, državnim dužnosnicima i vjerskim liderima, već i znanstvenicima, uključujući, dakako, i sociologe. Upravo su oni, nerijetko, promotori raznih kriptozacija o povijesnom karakteru ovdašnjeg društva i države, dugovremeno sedimentirane multilateralnosti i sl. Neki to čine bezočno negirajući čak i notorne historijske činjenice, izmišljajući nepostojeće, marginalizirajući ono što je doista bilo važno, drugi, pak, glorificirajući određene događaje, historijske ličnosti i njihove učinke itd.

Ima li umnost, uključujući i sociološku, pravo na šutnju, odnosno analitički oportunitizam spram navedenog?

⁴ Isto, str. 308.

⁵ Isto, str. 309.

Tema druga: „*Bijela kuga*“: U Bosni i Hercegovini smo suočeni sa drastičnim padom nataliteta i to na njenom cijelom području, sa tendencijom približavanja nultoj stopi rasta i u onim sredinama gdje se održavao koliko toliko pozitivan demografski prirast. Nezainteresiranost za fertilno sposobne generacije, njihovo školovanje, zaposlenje, rješavanje egzistencijalno važnih pitanja, odnosno zadržavanje na ovim prostorima, imaće krajnje negativan efekat po budući razvoj bosanskohercegovačkog društva. Umjesto da se ljudski potencijali tretiraju kao najdragocijeniji razvojni resursi, ponašamo se kao da je upravo obrnuto.

Svjedoci smo razaranja porodice i porodičnog sistema, koji je na ovim prostorima bio patrijarhalnog tipa. Promjene su ne samo u formalno-strukturalnom smislu, tj. atomiziranju porodičnih zajednica i osjetnom smanjenju prosječnog broja njihovih članova, nego i u izmjeni karaktera unutar porodičnih odnosa (roditelji – djeca, mlađi – stariji, ostala rodbina – bliža i dalja), kao i u vršenju temeljnih funkcija porodice (posebno odgojno-socijalizirajuće i socijalno-zaštitne), u pogledu porasta broja urbanih spram ruralnih domaćinstva, narastanja tzv. useljeničkih porodica, bilo da je riječ o pomjeranjima stanovništva unutar Bosne i Hercegovine, ili, pak, o povratku iz inozemstva tokom proteklog rata protjeranih lica, ali ne u mjesta ranijeg boravka, već u ona područja gdje je *njihov narod* trenutno većinski i tome sl.

Prema stručnim ekspertizama, demografska tranzicija bosanskohercegovačkog društva, uključujući i transformiranje ovdašnje porodice, odvijala bi se prirodnim putem okvirno sve do 2025. godine, uz pozitivni prirast stanovništva, postepeno povećanje starih osoba (65 i više godina) u ukupnoj populaciji, lagano smanjivanje prosječnog broja članova domaćinstva itd., ali da se, u međuvremenu, nije desio rat i izrazito negativna promjena uvjeta za život na ovim prostorima. Umjesto postepene transformacije demografske strukture stanovništva, njena promjena je bila nagla i nadasve šokantna. Ali, to ne znači da se neki negativni trendovi u demografskoj tranziciji bosanskohercegovačkog društva ne mogu barem usporiti i obezbijediti pretpostavke za pozitivniji i stabilniji natalitet u ovoj zemlji.

Treba imati u vidu da efekti kontinuiranog provođenja mjera populacione politike postaju vidljivi tek nakon 20-ak, pa i više godina. Stoga je svaka, iole pretenzivnija, populaciona politika vrlo složena i nadasve društveno zahtjevna. Ona se ne može učinkovito provoditi nekim improvizirajućim „mehanizmima“, jednokratnim kampanjama i „sentimentima“, uključujući i „nepatriotsko stigmatiziranje“ onih koji izbjegavaju rađanje djece u određenim okolnostima i tome sl. Da bi se, kad je riječ o prirastu stanovništva, moglo u željenom pravcu išta realno promijeniti, neophodno je da to, prije svega, *društvo prepozna kao vlastitu potrebu i interes, te izrazi odlučnost u definiranju i provedbi pronatalitetnih populacijskih mjera i ciljeva. Za takvom vrstom društvenog angažmana u Bosni i Hercegovini zaista postoje višestruki razlozi. Potrebno je,*

što je moguće prije, obnoviti društveni ambijent koji će obezbjeđivati uslove za normalizaciju demografske tranzicije, odnosno uravnotežen savremeni razvoj ovdašnjeg društva. To pretpostavlja da se u novonastalim, postdejtonskim prilikama, revitaliziraju konstitutivni elementi društvene i političke stabilnosti na cjelokupnom prostoru države, te osmisli i aktivira pronatalitetna populaciona politika, sa konkretnim sistemom mjera za zaustavljanje negativnih tokova u prirastu stanovništva, kao i stimuliranje mehanizama za revitaliziranje i stabiliziranje nataliteta⁶.

Budući da je stabilna biološka reprodukcija u interesu svakog društva koje drži do sebe, nužno je da i u Bosni i Hercegovini, kao zajedničkom životnom prostoru svih njenih naroda, postoji dobro osmišljena pronatalitetna politika. Apsurdno je iniciranje separativnih populacionih politika u etnički heteronomnim zajednicama, u koje spada i bosanskohercegovačko društvo. One, zbog prostorno-administrativnih i drugih limita naprosto ne mogu polučiti željene rezultate, a uz to su i diskriminirajuće.

Iskustvo nas uči da učinkovita pronatalitetna politika počiva na aktiviranju svih bitnih činilaca koji mogu motivaciono utjecati na rađanje djece, uključujući i usvajanje odgovarajuće zakonske regulative, među kojima su nezaobilazni:

- Obezbeđivanje socijalne sigurnosti fertilno sposobnih bračnih parova, naročito mladih (stimuliranje njihovog zapošljavanja, olakšice pri rješavanju stambenih i drugih egzistencijalno važnih pitanja);
- Ekonomsko-socijalna zaštita trudnica (garantiranje radnog mjesta tokom trudnoće i porodijskog odsustva, uključujući i odgovarajući finansijski suport/plaću);
- Odgovarajuća društvena briga za djecu, kako predškolskog, tako i školskog uzrasta (pristupačan smještaj u vrtiće, besplatno školovanje, primjerena zdravstvena zaštita itd.);
- Posebno stimuliranje rađanja trećeg i svakog narednog djeteta kroz finansijsku pomoć roditeljima koja, uz povremene jednokratne benefite, mora biti kontinuirana tokom odrastanja te djece, uključujući poreske i druge društvene olakšice roditeljima i sl.;⁷

Vrlo je važno zaustaviti praznjenje ruralnih područja, odnosno stihijsko nagomilavanje stanovništva u urbanim centrima koji im neće moći obezbijediti poželjne kvalitetne uvjete za život. Imperativno je učiniti stimulativnim ostanak u seoskim područjima, pogotovo mladih, te povratak tokom agresije prognanog stanovništva u ista, ali koja treba komunikacijski kvalitetno povezati sa urbanim centrima, obezbijediti im odgovarajuću obrazovnu, zdravstvenu,

⁶ Opširnije u Prijedlogu Strategije za smanjenje nepovoljnih demografskih tokova na području Kantona Sarajevo, koju je nedavno sačinio Stručni tim, imenovan od Kantonalnog ministarstva za zdravstvo.

⁷ Isto.

kulturnu i drugu infrastrukturu. (Poznato je da ruralna područja imaju veći natalitet od urbanih centara).

Nužno je također ciljano osmisliti razvoj subregionalnih centara u kojima će tamošnje lokalno stanovništvo moći adekvatno zadovoljavati određene administrativno-pravne, obrazovne, zdravstvene, kulturne, socijalno-zaštitne i druge potrebe.

Ali, ko o prednje naznačenim i sličnim pitanjima, ma koliko da su važna, uopće ozbiljno razmišlja, a kamo li da nešto konkretno poduzima? U prilog stavu o naviranju „*bijele kuge*“ na ovom prostoru, navest ćemo nekoliko pokazatelja.

U periodu 1996-2005. smanjenje živorođenih u Bosni i Hercegovini se odvijalo po godišnjoj stopi od 3,2%, što je daleko nepovoljnije u odnosu na predratni period, recimo za razdoblje 1981-1991., kada smo imali godišnju stopu smanjenja živorođenih od 0,6%. S druge strane udvostručila se godišnja stopa umrlih, tako da je sada 3,5% , u odnosu na pomenuti predratni period kada je bila 1,8%.

Rezultati istraživanja koje je obavljeno 2008. godine u *Republici Srpskoj* pokazuju da trenutno taj entitet karakterizira „negativna stopa prirodnog priraštaja“ i „poremećaji u vitalnim strukturama sa nizom negativnih posljedica“, a posebno u domenu „smanjenja rađanja i povećanja smrtnosti“, pogoršavanja starosne strukture stanovništva i sl. Ustanovljeno je također da na prostoru tog bosanskohercegovačkog entiteta „u posljednjih nekoliko godina“ traje „intenzivan pad stope fertiliteta, što u osnovi počiva na modelu niske reprodukcije“, odnosno da tu živi „prema procjenama za period 1996-2007. godina, znatno manji broj stanovnika u odnosu na 1991. godinu, što je posljedica intenzivnog raseljavanja stanovništva, procesa izbjeglištva, emigracije u inostranstvo, ratnog mortaliteta i pada stope prirodnog priraštaja.“ Ono što zavređuje posebnu pažnju je veoma neadekvatan teritorijalni razmještaj stanovništva. Gotovo dvije trećine žitelja koncentrirano je u zapadnom dijelu tog BiH entiteta. Došlo je do znatnog porasta broja stanovništva u urbanim sredinama (Banja Luka, Bijeljina, Istočno Sarajevo, Doboj, Prijedor, Trebinje..) „zahvaljujući mehaničkom prilivu i nešto povoljnijoj starosnoj strukturi“, dok su ruralna područja sve praznija. O tome zorno svjedoče i „podaci matičnih službi o broju rođenih i umrlih, koji ukazuju da je u posljednjih šest godina znatno veći broj umrlih nego rođenih“. Smanjen je i prosječan broj članova domaćinstava. Od predratnih 3,6 članova, koliko je imala Bosna i Hercegovina u 1991. godini, Republika Srpska je u 2006. godini spala „na 3,2 člana po domaćinstvu“. U periodu od 1996-2007. godine prirodni priraštaj u Republici

Srpskoj je negativan, kao što su, u demografskom smislu, negativni i drugi relevantni pokazatelji (natalitet, mortalitet)⁸.

Ni u *Federaciji BiH* nije puno bolje stanje. Primjerenije kazano, samo je za nijansu manje loša situacija od one u RS-u. Iako još samo nekoliko kantona nije zahvaćeno negativnom stopom rasta stanovništva, ne treba izgubiti iz vida da su se i oni primakli nultoj stopi demografskog prirasta. U najkraćem, Federaciju BiH karakteriziraju negativni trendovi u svim bitnim segmentima društvene dinamike: u porastu starosne strukture stanovništva i mortaliteta, u padu nataliteta i fertiliteta, u negativnoj dobnoj i prostornoj distribuciji stanovništva, u odlasku mladih sa tog područja itd. Sve je izraženije praznjenje ruralnih područja i mehanički priliv stanovništva u urbane centre, naročito u Sarajevo, Tuzlu i Mostar., koji neće moći pružiti sve ono što je bitno za kvalitetan život ljudi. Prema podacima koji su nedavno objavljeni u Federaciji BiH je „za prvih šest mjeseci 2009. godine rođeno svega 10.328 beba, dok je umrlo 9.520 osoba“. Čak i u onim kantonima Federacije BiH, poput Sarajevskog, gdje se još uvijek održava sibmoličan prirodni prirast stanovništva, situacija je daleko od zadovoljavajuće. Najnepovoljnije je stanje u Posavskom, Bosansko-podrinjskom i Hercegovačko-neretvanskom kantonu, gdje imamo negativnu stopu prirasta stanovništva. Broj živorođenih u ovom entitetu se smanjuje po godišnjoj stopi od 4,8%, a povećava broj umrlih po stopi od 3,5%, iako su to nešto povoljniji pokazatelji u odnosu na zemlju u cjelini, i naročito u odnosu na Republiku Srpsku.

Tema treća: „*Bosanskohercegovačko društvo i integracijski procesi u svijetu*“. I dok se, širom svijeta, ispisuju tomovi knjiga o društvenim izazovima globalizacijskih procesa, za ovdašnje prilike to je tek usputna tema ponekog istraživača, doktoranta ili magistranta. Nemamo bukvalno nijednu pretenzivnije napisanu i publiciranu studiju u kojoj bi se propitale moguće komparativne prednosti, odnosno hendikepi bosanskohercegovačkog društva u navirućim globalizacijskim tokovima, kakve mu se u njima pružaju šanse, ali i moguće zamke. Čak i da smo u pravno-političkom, ekonomskom i svakom drugom smislu sređena zemlja, ukoliko iole držimo do sebe, to bi bilo neophodno. A što tek kazati o realno prisutnim hendikepima i zapuštenostima koje imamo u gotovo svim bitnim segmentima društva? Kuda nas odvodi kašnjenje u integracijskim procesima Evrope i svijeta? Što to znači po budućnost naše djece? Ima li neko pravo na šutnju o svjesnom onemogućavanju prosperitetnog razvoja ovog društva i države, koje agregira ne mali broj političkih i drugih centara moći u ovoj zemlji i izvan nje?

Doista, pitanja su brojna i krajnje zabrinjavajuća. I za nas, sociologe, dakako!

⁸ Opširnije u Projektu: Provođenje istraživanja i izrada strategije za razvoj porodice u RS-u (Vlada RS-a, Ministarstvo za porodicu, omladinu i sport)

Umjesto zaključka

Nije se teško složiti sa onima koji kažu: biti u vremenu znači imati smisla za budućnost. A imati smisla za budućnost znači znati i htjeti razlučiti ono što je dobro od onoga što je loše, kako u vlastitim, tako i u učincima drugih. Prepoznati prvo, da bi ga se kontinuiralo, a ono drugo, da ga se ne ponovi. Ne kaže se bez razloga da je najskuplja i najgluplja upravo ponovljena greška.

Ako bi, medicinski kazano, sociologija kao društvena znanost, trebala da bude „dijagnostika tekuće društvene zbilje“, onda je valjda jasno što joj je činiti i u bosanskohercegovačkom društvu.

SOCIOLOGICAL CHALLENGES IN TRANSITION BOSNIA AND HERZEGOVINA SOCIETY

Abstract

Transition of post-war Bosnian society offers great challenges sociological thought. We are witnessing a social crisis, identity crisis, especially in understanding the character of its own state and society, the drastic fall of fertility, obsolesces in legal political, economic, social security, education, health, cultural and sports organization of the state, which are the limiting factors for its prosperity and Euro-Atlantic integration.

Sociology has not the right to silence and analytical opportunism towards these problems in Bosnia and Herzegovina society.

Key words: *Transition of Bosnia and Herzegovina society; Sociological challenges.*

PROBLEMI NA PODRUČJU SOCIOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA U BIH DANAS

Slavo Kukić

Sažetak. U radu je dan kratak historijat razvoja sociologijske znanosti u BiH, ali i njezina orijentacija prema empirijskim istraživanjima u nekoliko posljednjih desetljeća. Pokušalo se identificirati sociološki neistražene društvene probleme, barem najznačajnije među njima, te pronaći u uzroke nedovoljne razvijenosti socioloških istraživanja.

Ključne riječi: *sociologija, istraživanje, društveni problemi.*

Uvod

Povijest sociologije kao znanstvene discipline u Bosni i Hercegovini se može pratiti već od prvih desetljeća XX. stoljeća. Naime, tridesetih godina u Sarajevu je, posebice oko časopisa „Pregled“ i „Putokaz“ ali i izvan njih, djelovao veći broj imena iz područja sociologije – Slavoljub Dubić iz oblasti sociologije sela, Ljubomir Živković, inače pisac udžbenika iz sociologije, ali i neka druga imena.

Vrijeme nakon Drugog svjetskog rata, nažalost, neće biti upamćeno kao vrijeme koje je išlo naruku razvoju sociološke znanosti, razvoju istraživanja u području sociologije posebice. Sociologija je, zapravo, ili kao znanost u potpunosti negirana ili joj je prišivana etiketa buržoaske znanosti, etiketa tzv. građanske sociologije. Ali, i u takvim uvjetima ona je – od početka šezdesetih godina XX. stoljeća, kada je kruti ideološki dogmatizam počeo popuštati – osvajala prostor zasebne znanstvene discipline. Bio je to, istina, trnovit, put na kojem je sociologija, da bi se oduprla ideološkim nasrtajima, prisiljena bila koristiti i tzv. „kodna“ imena – „Osnove društvenih znanosti“ i „Osnovi znanosti o društvu“. Bio je, međutim, to i put čije se trasiranje ima zahvaliti istinskim doajenima sociologije na prostoru bivše zajedničke države. Među njima su Rudi Supek, Radomir Lukić, Jože Goričar, pa Ante Fiamengo, koji u to vrijeme, koncem pedesetih i početkom šezdesetih godina, kao prvi profesor sociologije djeluje na sarajevskom sveučilištu, te još neka ugledna sociološka imena.

Vremenom, dakako, pozicioniranje sociologije kao zasebne znanstvene discipline postaje sve prepoznatljivije. Usto, ona je „relativno brzo počela izlaziti iz teorijskohistorijskih shema i općih mjesta govora o društvu kao totalnoj pojavi i bila je orijentirana na empirijska istraživanja različitih aspekta društvene strukture, odnosa u društvu i ponašanja ljudi, što je dovelo do

njenog razlaganja na niz zasebnih disciplina ili područja interesa¹, ali i do okretanja istraživanju niza novih društvenih fenomena – masovne kulture, delinkvencije, posebice delinkvencije mladih, promjena u obitelji, kriminala, štrajkova itd.

Razvoj sociologije kao zasebne znanstvene discipline je, što je i razumljivo, na površinu izbacio i konceptijske razlike koje se tiču temeljnih epistemoloških i metodoloških pitanja, kakva su, primjerice, pitanja o tome što je „društvo i koji ga elementi konstituiraju, koji su elementi društvene strukture stabilni, a koji promjenjivi, što su to društvene činjenice“² i slično. Sociološke, pak, rasprave o tim, ali i mnogim drugim pitanjima, nisu kočile, nego su, naprotiv, bile u funkciji daljnjeg razvoja sociologije kao znanosti. U prilog tome, uostalom, svjedoči veliki broj novih radova, ali i socioloških imena – od Esada Čimića i Zorana Vidakovića do Rudija Stojaka i niza drugih.

Mnogi problemi u području sociologije kao znanosti, dakako, nisu eliminirani ni do danas. Njihovo detektiranje je, opet, od neprocjenjive važnosti za daljnji razvoj ove discipline. O kojim se problemima radi? I kojima od njih bi se, zbog značenja koje za sociologiju imaju, pažnja prvo morala posvećivati? Cilj ovog rada je neke od tih problema i pitanja apostrofirati, ali i odgovore na barem neke među njima ponuditi.

1. Orijentacija na empirijska istraživanja kao novi trend

Posljednja tri desetljeća dvadesetog stoljeća je, kako u sociologiji na prostorima bivše zajedničke države uopće, tako i u bosansko-hercegovačkoj, napravljen iskorak u pravcu njezine orijentacije prema empirijskim istraživanjima društvenih problema. Uz teorijske premise, koje su već apostrofirane, značajan utjecaj na takvu orijentaciju imalo je pojavljivanje i Supekove studije „Ispitivanje javnog mnijenja“.³ Značenje ove studije je u izravnoj vezi s činjenicom da je njome pokazano kako svaka spoznaja o čovjeku i društvu, pa i o čovjekovom društvenom ponašanju, ima – kao, uostalom, i svaka druga spoznaja o svijetu – i svoju empirijsku dimenziju. Drugim riječima, u sociologiji se u prvi plan počinje probijati pozitivistički pristup izučavanju društvenih problema, onaj koji počiva na tezi da je sociologija znanost čiji je predmet izučavanja ljudsko društvo, a ono je u „(..) gnoseološkom, epistemološkom i metodološkom smislu, skup individuumu,

¹ Muhamed Filipović, Status sociologije kao nauke u današnjoj Bosni i Hercegovini i neki primjeri koji se odnose na to pitanje, Pregled, 1-2/2004, str.8

² Ibid, str. 9.

³ Prvo izdanje ove studije tiskano je 1961. godine, a nakon toga je doživjelo još tri izdanja: Preciznije kazano, drugo prošireno izdanje tiskano je 1968., 1972. i 1981. godine.

koji se međusobno odnose na mnogo načina, od kojih su neki više ili manje uzajamno povezani. Neke od društvenih veza ljudi su slučajne, druge tradicionalne, a treće proizvod životnih okolnosti i nužde. Individua je svagda onaj koji se odnosi. Ona je subjekt i objekt onog što se zbiva, te se od nje svagda mora polaziti u nastojanju da se spozna društvo.“⁴

No, to nije sve. Supekova studija pomogla je i u traganju za odgovorima kako se za istraživanje čovjeka i društva mogu primjenjivati adekvatne znanstvene metode. Izravna posljedica te činjenice je, opet, puno veći teorijski angažman u području metodologije socioloških istraživanja, angažman koji je sociološkoj znanosti, među inim, podario i nekoliko značajnih imena. Rudi Stojak je, bez dvojbi, barem što se Bosne i Hercegovine tiče, jedno od najupečatljivijih – kako zbog svoga doprinosa rasvjetljavanju analize sadržaja, tako i po istraživanjima koje je, tijekom godina, realizirao ili je njima rukovodio.

Vrijeme, međutim, nakon 1990. god. karakteristično je, što se sociološke znanosti tiče, po iskoraku u empirijskim istraživanjima društvenih problema. Čemu to zahvaliti? Odgovor je, dakako, nemoguće reducirati na jedan sud. No, značajan dio cjelovitog odgovora je vezan uz činjenicu da je vrijeme devedesetih godina XX. stoljeća, ali i prvih deset godina stoljeća u kojem živimo, obilježeno društvenom krizom. Vrijeme je to, prisjetimo se, raspada bivše države i uspostavljanja nove, vrijeme rata, te političke i društvene tranzicije, vrijeme društvenih previranja s kojima danas živimo itd. A ono upravo predstavlja neiscrpno vrelo sociološkom teorijskom interesu, posebice u području empirijskih istraživanja.

Sukladno apostrofiranom, prethodnih petnaestak godina realiziran je veliki broj socioloških empirijskih istraživanja. U vezi s njima, istina, ne postoji jedinstvena baza podataka pa je krajnje rizično govoriti u kategorijama preciznih brojki. No, do najvećeg dijela istraživanja je ipak moguće doći, korištenjem, prije svega, internet pretraživača⁵, ali i zahvaljujući drugim izvorima znanstvenih informacija.

Ako se, temeljem izvršenog uvida u različite izvore informacija, kao kriterij grupiranja provedenih istraživanja uzme nositelj, financijer istraživanja, iza najvećeg dijela provedenih istraživanja stoje različite međunarodne asocijacije i institucije. Istraživanja, koja je u tom vremenu realizirao UNDP⁶, zaslužuju po-

⁴ Op. cit., str.13.

⁵ Najčešće se, pri tome, koristi World Wide Web (WWW) poslužitelj, a potom i neki drugi - GOPHER poslužitelj, FTP (File Transfer Protocol) adresa, Telnet adresa, Sinkrone komunikacije i još neki.

⁶ Na web stranici UNDP-a (<http://www.undp.ba>) je, u periodu od siječanj 2000. – rujan 2010., pronađeno čak 125 publikacija, među kojima je 87 izvještaja iz Sistema

sebnu pozornost. Jedno od njih primjerice, „Sistem ranog upozoravanja“, koje se realizira od 2000. godine, dosta često je izvor podataka na koje se poziva – različite državne, političke, uopće društvene institucije i pojedinci, ali i znanost.

Dosta indikativna su, potom, i istraživanja koja u Bosni i Hercegovini realizira europska agencija Gallup Balkan Monitor. Istina, ne može se reći kako su ona koncentrirana na samo jedan tip društvenih problema. Dapače. Dostupni podaci sugeriraju kako je područje interesa ove agencije relativno široko. U prethodnih pet godina ona se, primjerice, često bavi pitanjima odnosa građana prema vlastitoj državi, pitanjem, primjerice, koliko je svojom uopće doživljavaju, testiranjem njihova odnosa prema najznačajnijim državnim institucijama, ali i markiranjem, barem što se percepcije tiče, najvećih problema države i društva – kršenja ljudskih prava, kriminala i korupcije, prostitucije, terorizma, etničke netolerancije i slično. Nerijetko se, na koncu, vraćala propitivanju povjerenja i očekivanja od Europske Unije, te pitanju potpore priključivanju Bosne i Hercegovine euroatlantskim integracijskim procesima.

Od početka dvijetisućitih u Bosni i Hercegovini je, svojim djelovanjem, veoma prepoznatljiva asocijacija Transparency International (TI), nevladina organizacija posvećena povećavanju vladine odgovornosti i suzbijanju međunarodne i nacionalne korupcije. U kontekstu svoje vizije i misije, ona, među inim, redovito istražuje i percepciju korupcije kod građana. Tu vrstu istraživanja TI je u Bosni i Hercegovini otpočeo 2003. godine i redovito ih provodi do danas. Pri tome, nema dvojbi da rezultati istraživanja ove međunarodne asocijacije redovito izazivaju, ponekad i burne reakcije vladajućih državnih i političkih struktura, nerijetko i društvenih i profesionalnih slojeva koje se istraživanjem percepcije korupcije prozove i označi uzročnicima ovog tipa devijacije.

Iza dijela istraživanja sa sociološkim predznakom, na koncu, stoji i dio međunarodnih fondacija sa svojim uredima u Bosni i Hercegovini. Uvidom, međutim, u njihove web stranice, prvo se nameće zaključak kako je područje njihova istraživačko-teorijskog djelovanja dosta široko. U kontekstu ove analize nemoguće je pažnju zadržati na svima.⁷ Zbog istraživačko-publicističke djelatnosti, međutim, dio njih bi bilo neophodno barem identificirati. U pitanju je, prije svega, Fond Otvoreno društvo BiH ili, kako je u javnosti prepoznatljivija, Soroš fondacija, koja od svoga utemeljenja u Bosni i Hercegovini, 1993. godine, nastoji pratiti promjene koje su oblikovale bosanskohercegovačko društvo, ostajući, dakako, kako se navodi na njezinoj internet stranici, „predana svojoj osnovnoj ideji razvijanja otvorenog društva u Bosni i Hercegovini“. Područje djelovanja Fonda otvoreno društvo je uistinu široko. No,

ranog upozoravanja, 23 studije, 9 brošura te, na koncu, 6 izvještaja o ljudskom razvoju.

⁷ Izostavljena je, primjerice, američka fondacija USAID, iako je preko rezultata njezina rada teško neopaženo prijeći, ali i još neke.

istraživačko-publicističko djelovanje svakako je jedno od značajnijih dijelova ukupnoga rada. U nekoliko posljednjih godina rezultat toga je i veliki broj vrlo zanimljivih publikacija.⁸

Zaobići bi, potom, nekorektno bilo i tri njemačke fondacije. Friedrich-Ebert-Stiftung je, primjerice – a radi se o fondaciji koja u Bosni i Hercegovini više od deset godina pruža podršku mladim snagama u političkim strankama, sindikatima i drugim organizacijama u društvu, pokušava pridonijeti da se ne produbi podjela među različitim nacionalnim i etničkim grupama stanovništva, nego da se, dugoročno gledano, ona prevlada i slično - u prethodne tri godine realizirao empirijska istraživanja i objavio publikacije koje pokrivaju najrazličitija područja društvenog života.⁹ Podjednako aktivna je, potom, i Fondacija Konrad Adenauer, koja je svoje predstavništvo u Bosni i Hercegovini otvorila još 1997. godine. Fondacija je, apostrofira se na njezinoj internet stranici, za Bosnu i Hercegovinu „izradila integrirani koncept, koji projekte u političkom, administrativnom, ekonomskom i naučnom području povezuje s izgradnjom i unapređenjem demokratske svijesti“. No, ono što je iz pozicije ove analize značajno odnosi se na istraživački i teorijski rad pod okriljem Fondacije. Pogledaju li se, pak, publicirana izdanja, moguće je također govoriti o širini iskazanog interesa. U prilog tome također mogu posvjedočiti neki od naslova u prethodne tri godine.¹⁰ Zanimariti se, na koncu, ne bi smjelo ni Heinrich Boell Stiftung, fondaciju njemačkih zelenih koja svoje djelovanje u

⁸ Među njima su, primjerice, Procjena razvoja demokratije u BiH (2006), Ustav BiH – ka novim rješenjima (2003), Čemu učimo djecu – istraživanje stavova roditelja i učenika o vrijednostima u nastavnim planovima i programima i udžbenicima (2007), Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj BiH (2007), Religija i školovanje u otvorenom društvu – preispitivanje modela religijskog obrazovanja u BiH (2009), Čemu učimo djecu – analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta (2007), ali i mnoge druge. Detaljnije vidjeti <http://www.soros.org.ba>.

⁹ U prilog navedenom dovoljno je apostrofirati tek nekoliko naslova u izdanju ove fondacije – Mediji i javno mišljenje u Republici Srpskoj, Legalitet nacionalnih manjina, Diskriminacija pri zapošljavanju po nacionalnoj osnovi, Socijalna marginalizacija u BiH, Socijalna isključivost u BiH iz pogleda zaposlenih i sindikata, Etnička distanca i (auto) stereotipi građana BiH, Socijalno povjerenje u BiH, Ideološki profil glasača i apstinencija u Bosni i Hercegovini, Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH, Islam u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj, Socijalno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine (II) itd (http://www.fes.ba/publikacije_bo.php).

¹⁰ U kontekstu ove analize dovoljno je izdvojiti samo neke od publikacija – Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini BiH (2009), Dejtonski ustav, karakteristike i karakteristični problemi (2009), Religija i sekularna država (2008), Pozicija BiH u odnosu na ekonomske kriterije za članstvo u EU (2008) itd. Detaljnije vidjeti <http://www.kas.de/proj/home/pub/41/15/index.html>.

Bosni i Hercegovini započinje 1999. godine, a osnovna područja djelovanja njezina ureda u BiH su, kako se na njezinoj web. stranici precizira, „proces demokratizacije, političkog obrazovanja, zaštite okoliša i održivi razvoj“. Dio aktivnosti u tim područjima, dakako, čini i istraživačko-teorijski rad. U njegovim dometima, također, najupečatljivije govore naslovi nekih od publikacija tiskanih pod pokroviteljstvom ove fondacije.¹¹

Ignorirati bi, istina, nepravедno bilo i rezultate domaćih institucija koje se bave istraživačko-teorijskim radom. Pri tome se misli, prije svega, na fakultete društvenih i humanističkih znanosti i pojedince iz njihova sastava, ali i neke institute, bilo da djeluju u sastavu fakulteta ili kao samostalne institucije. No, karakter ozbiljnije među njima, barem što se istraživanja sa sociološkim predznakom tiče, ima tek jedna – Institut za društvena istraživanja FPN Univerziteta u Sarajevu, pod čijim je pokroviteljstvom najveća koncentracija sociološko-politoloških istraživanja u posljednjih desetak godina.

Promatraju li se, pak, istraživanja u prethodnih petnaestak godina prema području na koje se odnose, nema dvojbi da se njima dotiču rubovi različitih društvenih problema, karakterističnih za Bosnu i Hercegovinu kao državu i kao društvo. Ali, tek neki među njima su se, barem što se dostupnih baza podataka tiče, uspjeli izdvojiti kao područja u odnosu na koja znanstvenoistraživačka znatiželja ima predznak konstante. Fenomen korupcije je, što se istraživačko-teorijskog interesa tiče, jedini kojim se, prethodnih desetak godina, relativno sustavno bavilo, ali i najeksploatiraniji među svim društvenim problemima. Njime se, još konkretnije, nakon rata s konca XX. stoljeća, bave svi kojima je u žiži istraživačkog interesa bila bh. empirija. Najintenzivnije joj je, prethodnih sedam godina koliko u Bosni i Hercegovini djeluje, posvećen Transparency International (TI), nevladina organizacija koja je, kako je već apostrofirano, i inače posvećena suzbijanju međunarodne i nacionalne korupcije. Ali, njome se bave i svi ostali – europske i američke fondacije i instituti koji u Bosni i Hercegovini imaju svoja predstavništva, ali i domaći instituti i nevladine organizacije.

2. Problemi na području socioloških istraživanja

2.1. Pokušaj identifikacije sociološki neistraženih društvenih problema

Predmet socioloških istraživanja u prethodnih desetak-petnaest godina, istina, nije samo korupcija unutar bosansko-hercegovačkog društva. Mimo do-meta interesa, naime, ostali nisu i još neki društveni problemi. Nemali broj istraživanja javnog mnijenja organiziran je, primjerice, kako bi se pratio odnos

¹¹ Takvi su, primjerice, Akteri bez društva (2008), Kamo dalje od slobode (2009), BiH i proturječnosti evropskih integracija (2008), Održivi koncepti ili stranputice međunarodne zajednice (2007) itd. Detaljnije vidjeti <http://www.boell.ba/>.

građana prema Bosni i Hercegovini kao državi, istraživao socijalni kapital i fenomen socijalnog povjerenja, ispitivala percepcija trendova koji se očekuju u budućnosti, procjenjivala razina individualnog optimizma, odnosno pesimizma, istraživale procjene i očekivanja u odnosu na euroatlantske integracije, ispitivao fenomen socijalnog kapitala itd.

Mnogi društveni problemi su, međutim, ostali izvan dometa empirijskih istraživanja i javljaju se, vokabularom hrvatskog sociologa Josipa Županova, kao svojevrsne „bijeje mrlje“ na sociološkim istraživanjima. U kontekstu ove analize njih je, ili barem neke od njih, moguće tek dotaknuti.¹²

Jedan od društvenih problema kojima bi se, primjerice, morala detaljnije i u kontinuitetu baviti sociološka znanost je, bez sumnje, fenomen nezaposlenosti kao najveći društveni problem u vezi s kojim su mnogi drugi. Ovaj fenomen se, naime, u bh. sociologiji XXI. stoljeća dotiče samo sporadično. Ili još konkretnije, u vezi s njim, prema dostupnim nam podacima, u prethodnih desetak godina nije objavljena ni jedna ozbiljnija sociološka monografija.

U izravnoj vezi s nezaposlenošću su, potom, kao društveni problem i pitanja siromaštva i socijalne izdržljivosti. I njih se, kao i nezaposlenost, samo dotiče u kontekstu drugih istraživanja ili propitivanja javnog mnijenja koja pod lupom, i krajnje ograničeno, imaju veći broj društvenih problema istodobno.

U poslijeratnoj bh. sociologiji potrebna pažnja nije posvećena ni sociologiji starih. Među sociolozima, naime, ako je po dostupnim podacima suditi, ne postoji potreban interes za izučavanje istinskih teškoća društvenog života stare populacije, ali ni uzroka tih teškoća – problema socijalne ugroženosti umirovljenika prije svega, ali i mnogih drugih koji su u izravnoj vezi s njima.

Pitanja socijalne konfliktnosti su, neosporno, svugdje neiscrpno vrelo socioloških istraživanja. No, u bh. društvu ona su izraženija nego u društvima koja u novijoj povijesti nisu iskusila suštinsku promjenu političkoga i društvenog uređenja. Ta je promjena, naime, za posljedicu imala radikalne promjene u sustavu društvenih, ali i sustavu vrijednosti uopće. Na mjesto kolektivističkih, primjerice, dolaze individualističke vrijednosti – materijalizma i pragmatizma prije svega. Ta promjena u sustavu vrijednosti, te forme i intenzitet njezine manifestacije nisu istraženi u dovoljnoj mjeri. Dapače.

S druge, pak, strane, Bosna i Hercegovina je iskusila i užasan rat, i to rat s naglašeno etničkim predznakom, a zaobišli je nisu ni konflikti koji su etničku premisu zadržali i nakon njegova okončanja itd. Sukladno tome, mijenja se, u odnosu na vrijeme prije devedesetih godina XX. stoljeća, i narav kolektivističkih vrijednosti. Na mjesto kolektivističkih vrijednosti bivšega

¹² U nastavku analize pozornost je zadržana samo na dijelu iz širokog spektra bh. društvenih problema koji, objektivno, predstavljaju nepresušno vrelo sociološkim istraživanjima i sociološkom teorijskom interesu.

socijalističkog sustava, probijaju se vrijednosti nacije i herojskoga kodeksa (Županov, 2002). U vezi s apostrofiranim, jedno od područja kojima bi se sociološka znanost, ozbiljnije nego do sada, morala baviti je i pitanje posljedica posljednjega rata na društvene odnose, posebice na međuetničke odnose. Tim se pitanjem, istina, prethodnih desetak godina, u okviru projekta „Sistem ranog upozoravanja“, bavi ekspertni tim UNDP-a. No, za taj se pristup ne može ustvrditi kako je, iz perspektive ozbiljnije sociološke analize, dostatan. Potpuno suprotno, on je samo još jedno grebanje po površini i bez ozbiljnijih teorijskih ambicija.

Posljedice poslijeratnog ambijenta u međuetničkim odnosima osjetiti se mogu i u drugim područjima. Iz perspektive socioloških istraživanja i ona su, dakako, od izuzetnog interesa. Jedna od njih je, izvjesno – iako bi je krajnje pogrešno bilo vezati samo za međuetničke odnose – i fenomen nasilja kao ozbiljan društveni problem. Prisjetimo se, primjerice, samo najradikalnijih formi navijačkog divljanja i nasilja koje ga prati. A ono, za razliku od bh. okruženja (Vrcan, 2003), ovdje gotovo da i nije sociologijski ozbiljnije tretirano.

Pitanje alkoholizma i ovisnosti o drogi, ali i različite forme njezine zloupotrebe, spadaju u društvene probleme suvremenog svijeta. Pošteđeno ih, međutim, nije ni bh. društvo. I alkoholizam i droga su, kao problem, u žiži interesa različitih profila znanstvenika. Pretragom dostupnih baza podataka, međutim, evidentno je da se njima kao društvenim problemom u Bosni i Hercegovini bave, prije svega, medicinari, psihijatri posebice, a nešto manje intenzivno i psiholozi. Interes sociologije kao znanosti je, nažalost, u dobroj mjeri izostao. Naglašavamo riječ „nažalost“, jer i alkoholizam i ovisnost o drogama proizvode učinke koji su sociološki veoma indikativni.

Veliki je prostor sociološkom istraživačkom interesu i u području sociologije sela i grada. I jedan i drugi prostor danas predstavljaju nepresušno vrelo sociološkog interesa. Sociolozi bi se, primjerice, mnogo intenzivnije nego do sada, mogli pozabaviti problemima urbanističkih devastacija, zagađenjem okoliša, fenomenom uništenja bosanskohercegovačkoga sela i seoskih formi života itd. Izvrši li se, međutim, detaljniji uvid u provedena sociološka istraživanja, i ova su pitanja tretirana tek površno. I ne samo to. I oni koji su se sociologiji sela i grada posvećivali, u pravilu su ostajali na ravni teorijskih postignuća, bez propitivanja bh. empirije.

Sociolozi se, na kraju rečeno, prethodnih petnaestak godina nedovoljno posvećuju i fenomenu depopulacije kao društvenom problemu. I letimičan uvid, naime, upozorava kako se pitanjem depopulacije bave uglavnom drugi – demografi prije svega. Njihovo bavljenje depopulacijom, istina, nije upitno. No, nema spora ni u vezi s tim da se taj fenomen ne može i ne smije reducirati samo na njegovu demografsku dimenziju. Potpuno suprotno. Fenomen depopulacije je široko polje istraživanja i socijalnih psihologa, ali i sociologa.

Tek u tom slučaju, pristupi li mu se multidisciplinarno, moguće je osigurati potpuniji i kvalitetniji znanstveni uvid u depopulaciju kao sve izraženiji društveni problem. U situaciji, pak, kada se njime ne bave oni koji bi trebali – znanstvenici različitih znanstvenih područja, pa i sociolozi – fenomen depopulacije se prepušta površnim analizama drugih – novinara, političara, samozvanih analitičara i slično.

2.2. Mogući uzroci nedovoljne razvijenosti socioloških istraživanja

Detektirani društveni problemi kojima se bh. sociologija, posebice u području empirijskih istraživanja, nedovoljno bavi, a njima se popis te vrste problema i ne iscrpljuje, nameće logično pitanje – gdje su uzroci tih socioloških „bijelih mrlja“ bh. sociologije kao znanosti? Preteška bi, dakako, bila ambicija zahvatiti ih baš sve. No, neke od njih je moguće identificirati. I, objektivno, različita im je i težina.

Uzroke je, primjerice, moguće tražiti u činjenici da je bh. sociologija, zahvaljujući spletu različitih okolnosti koje su obilježile XX. stoljeće, imala drugačiju razvojnu putanju od one koja karakterizira sociologiju zapadnih društava, američku prije svega – orijentaciju na empirijska istraživanja društvenih problema. Izravna posljedica te činjenice je, među inim, i mali broj sociologa-istraživača.

Empirijska istraživanja, osim toga, traže i druge pretpostavke – adekvatnu financijsku potporu, ali i druge uvjete za provođenje ozbiljnih istraživanja. U Bosni i Hercegovini, međutim, prethodnih dvadesetak godina osigurana nije bila ni jedna od tih pretpostavki. A bez njih, ne samo da nije moguće postići respektabilne rezultate nego nije moguće potaći ni minimalnu motivaciju bez koje nema ni istraživanja.

Iako na prvi pogled može djelovati kako navedeni problemi čine i glavninu uzroka nedovoljne razvijenosti socioloških istraživanja, suštinski se, po svemu sudeći, ipak nalaze izvan njih. Jedan od njih je, izvjesno je, u nepostojanju općeprihvaćenog pristupa pojmu društvenih problema u Bosni i Hercegovini. Na društvene se probleme, primjerice, ne gleda kao na „dezintegrativne pojave koje dolaze do izražaja u ponašanju velikoga broja ljudi, koje u (znatnom dijelu) javnosti izazivaju zabrinutost i mogu se spriječiti ili ublažiti organiziranom društvenom akcijom.“ (Lalić, Mustapić, 2007, str.137). Sasvim suprotno, rat, isto kao i procesi destrukcije kojima je Bosna i Hercegovina izložena nakon njega, učinke su izazvali i u utvrđivanju prioriteta u području sociološke znanosti. To, nažalost, nisu društveni problemi s kojima se suočavaju suvremena društva, tranzicijska posebice. U prvi plan ovdje, umjesto njih, izbijaju pitanja tzv. vitalnog interesa – pitanja etnosa, konfesije, jezika, nacije-države i slično. To, dakako, iz perspektive sociološkoga istraživanja, nisu pitanja koja ne izazivaju interes. Naprotiv. Problem je,

međutim, što ona imaju takav intenzitet da su sva ostala, manje ili više izraženo, potisnuta u drugi plan.

Dio uzroka se, na koncu, može pronaći i u ograničenjima metodološke naravi. Sociološka znanost, naime, ni do danas, zbog razloga koji su u izravnoj vezi s njezinom novijom prošlošću, nije izvršila cjelovitiji uvid u fenomen relevantnih društvenih problema koji opterećuju BiH kao društvo. Ako se o svojevrsnoj kartoteci i može govoriti, ona je, u najboljem slučaju, proizvod ispitivanja javnog mnijenja o percepciji građana o učestalosti ili, pak, rasprostranjenosti određenih društvenih problema, a nikako i baza podataka korištenjem ozbiljnijih kvalitativnih i kvantitativnih metoda istraživanja.

S druge, pak, strane, društvene probleme, posebice ako se radi o onima najsloženijima, nije dovoljno istražiti jednokratno. Dapače. Pravi pristup može biti samo longitudinalno, istraživanje koje omogućuje uvid u dinamiku praćene pojave. U Bosni i Hercegovini, pak, veoma su rijetka istraživanja koja se koriste tom metodološkom tehnologijom.

3. Zaključak

Kao znanost, sociologija u Bosni i Hercegovini iza sebe nema dug vijek. No, i u tom vremenu je prošla temeljite metamorfoze u svome razvoju. Izvjesno vrijeme nakon Drugog svjetskog rata ona se, naime, razvijala u ambijentu svojevrsne ilegale. Izvjesno vrijeme je, potom, nakon što se toga statusa uspjela osloboditi, bila prisiljena na laviranje unutar teorijskohistorijskih shema i općih mjesta govora o društvu kao totalnoj pojavi. Posljednjih dvadesetak-trideset godina, na koncu, sociologija hvata priključak s trendovima unutar suvremene sociologijske orijentacije – trendovima prema empirijskim istraživanjima društvenih problema.

Procjenjuju li se, međutim, dometi socioloških istraživanja društvenih problema u Bosni i Hercegovini danas, neizostavnim se nameće nekoliko bitnih sudova. U pitanju su, prije svega, istraživanja pod patronatom međunarodnih asocijacija – instituta i fondacija, ali i, iako značajno rjeđe, u izvedbi domaćih institucija – fakulteta i instituta, ali i nevladinih organizacija.

S druge, pak, strane, provedena istraživanja se dotiču različitih društvenih problema. Jedini, međutim, kojemu se pristupa relativno kontinuirano, jeste problem korupcije. Sve druge se tretira puno površnije ili ih se uopće ne tretira. Što su uzroci tome? U radu su neki od njih apostrofirani. Do danas, primjerice, bh. sociologija nema ni svojevrsnu kartoteku društvenih problema kojima bi se trebala baviti. Različiti su uzroci tome – od malog broja sociologa istraživača i nedostatka financijskih sredstava, preko nepostojanja općeprihvaćenog pristupa pojmu društvenih problema u Bosni i Hercegovini, do većeg broja ograničenja metodološke naravi.

PROBLEMS IN THE FIELD OF SOCIOLOGICAL RESEARCHES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The paper presents a short historical development of Sociology in Bosnia and Herzegovina, as well as sociological orientation towards empirical research in past few decades. There is attempt to identify under-researched social problems, at least major one, and to evaluate reasons for insufficiently developed sociological research.

Key words: sociology, research, social problems.

Literatura

1. Edelman, Murray (2003), *Konstrukcija političkog spektakla*. Zagreb: Politička kultura, Nakladničko-izdavački zavod.
2. Eitzen, D. Stanley i Maxine Baca Zinn (ur.) (2006), *Social Problems*. Boston, New York, San Francisco, Mexico City, Montreal, Toronto, London, Madrid, Munich, Paris, Hong Kong, Singapore, Tokyo, Cape Town, Sydney: Pearson.
3. Filipović, Muhamed (2004), Status sociologije kao nauke u današnjoj Bosni i Hercegovini i neki primjeri koji se odnose na to pitanje, *Pregled*, Br.1-2: 3-23.
4. Katunarić, Vjeran (2003), *Sporna zajednica*. Novije teorije o naciji i nacionalizmu. Zagreb: Jesenski i Turk.
5. Kregar, Josip (1999), *Nastanak predatorskoga kapitalizma i korupcija*. Zagreb: RIFIN.
6. Lalić, Dražen, Mustapić, Marko, *Istraživanja društvenih problema: bijele mrlje na sociološkoj mapi Hrvatske*, *Revija za sociologiju*, Vol XXXVIII. (2007), Br. 3–4: 133–149.
7. Ritzer (ur.) *Handbook of Social Problems. A Comparative International Perspective*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
8. Sekulić, Duško, Željka Šporer, Randy Hodson, Garth Massey i Josip Županov (2004), *Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
9. Šalaj, Berto (2009), *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo.
10. Šućur, Zoran (2001), *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji*. Zagreb: Pravni fakultet.
11. Vrcan, Srđan (2003), *Nogomet – Politika – Nasilje*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
12. Žunec, Ozren (1998), *Rat i društvo. Oglеди iz sociologije vojske i rata*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
13. Županov, Josip (2002), *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma. Odabrane rasprave i eseji (1995-2001.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Internet izvori

1. <http://www.boell.ba/>
2. http://www.fes.ba/publikacije_bo.php
3. <http://www.kas.de/proj/home/pub/41/15/index.html>
4. <http://www.soros.org.ba>
5. <http://www.undp.ba>

SOCIOLOGIJA U VISOKOOBRAZOVNIM INSTITUCIJAMA U BiH

Mujo Demirović

Kad razmišljam o nauci mislim o sociologiji.

E. Dirkem

Sociologija, bez koje se ne može razumjeti društvo, društveni procesi i pojave iako postoje različita razmišljanja, ima svoj status u visokom obrazovanju. Istina, broj časova, naziv i ostalo su različiti ovisno od pojedinih univerziteta i fakulteta što ni u kom slučaju ne umanjuje značaj sociologije u obrazovnom procesu u Bosni i Hercegovini. Kako sociologija po svojoj naravi nikad nije bila za unifikaciju jer društvo je izuzetno složeno, nego za konkretno pristupanje društvu i društvenim fenomenima, cijenimo da će u sve složenijim procesima sveopće globalizacije ona dobijati na značaju. Dosta je otvorenih pitanja na koja se trebaju dati odgovori kao što su npr. ekologija, globalno zagrijavanje, uloga civilnih inicijativa, inflacija političkih stranaka, posebno u tranzicijskim državama. Iz razloga što su danas društvo i društveni procesi daleko složeniji i dinamičniji, obrazovne institucije moraju ponuditi adekvatne odgovore na pojedine društvene pojave i procese. Kako se bosanskohercegovačko društvo nalazi u procesu tranzicije moraju se ponuditi odgovarajući modeli kako bi na što jednostavniji i bezbolniji način došlo do stvaranja prihvatljivog društvenog modela čiji bi krajnji rezultat trebalo da bude savremeno demokratsko društvo zasnovano na čovjeku i visokim standardima ljudskih prava. Smatram da sociologija može ponuditi adekvatne odgovore na mnoga pitanja i da kao takva ima veoma značajno mjesto u visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. Kako je zadatak konkretan, cijeneci da će ovaj pregled poslužiti za rasparave u praksi o nastavnim planovima i programima visokoškolskih institucija što ima za cilj da poluča još veći značaj sociologije u obrazovnom procesu u visokoobrazovnim institucijama BiH.

Prilog : Pregled zastupljenosti sociologije na Univerzitetima u BiH.¹³

¹³ Broj časova je iskazan sedmično ili za cijelu godinu

UNIVERZITET	PREDAVANJA	VJEŽBE	UKUPNO	NAZIV PREDMETA
UNIVERZITET U SARAJEVU				
Ekonomski fakultet				
odsjek ekonomija	izborni			sociologija za ekonomiste
odsjek menadžment	izborni			industrijska sociologija
Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije				
kriminalistika	3	1	4	sociologija
kriminologija	3	1	4	sociologija
sigurnosne studije	3	1	4	sociologija
Fakultet sporta i tjelesnog odgoja				
sportska rekreacija i turizam	30	15	15	sociologija sporta
kondiciona priprema sportaša	30	15	15	sociologija sporta
APA	30	15	15	sociologija sporta
sport i mediji	30	15	15	sociologija sporta
sport	30	15	15	sociologija sporta
specijalne namjene	30	15	15	sociologija sporta
FAKULTET ZDRAVSTVENIH STUDIJA SARAJEVO				
studij sestinstva	60		60	sociologija medicine
studij fizioterapije	60		60	sociologija medicine
sanitarno inženjerstvo	60		60	sociologija medicine

radiološke tehnike	60		60	sociologija medicine
med.laboratorijske tehnike	60		60	sociologija medicine
Stomatološki fakultet	15		15	sociologija stomatologije
veterinarski fakultet	30			sociologija
Prirodno-matematički fakultet				
smjer biologija				
odsjek ekologija	30	30	60	sociologija
odsjek genetika	30	30	60	sociologija
odsjek mikrobiologija	30	30	60	sociologija
smjer nastavnički				
odsjek biohemija i fiziologija	30	30	60	sociologija
smjer za geografiju				
odsjek nastavnički	30	0	60	sociologija
smjer za matematiku				
odsjek teorijska matematika	izborni			sociologija
odsjek primjenjena matematika	izborni			sociologija
odsjek matematika i informatika	izborni			sociologija
odsjek teorijska kompjuterska nauka	izborni			sociologija
Pravni fakultet Sarajevo	3	1		sociologija sa sociologijom prava
Filozofski fakultet u Sarajevu				
odsjek pedagogije	15	15		sociologija odgoja
odsjek historije kulture	30	15	1	sociologija kulture i umjetnosti

Pedagoški fakultet						
odsjek za kulturu življenja i tehnički odgoj	30	0	20		sociologija odgoja i obrazovanja	
Fakultet političkih nauka Sarajevo						
odsjek politologije	30	15	45		sociologija	
odsjek žurnalistike	30	15	45		sociologija	
odsjek socijalni rad	3	1	4		sociologija	
odsjek sigurnosne i mirovne studije	30	15	45		sociologija	
UNIVERZITET U ZENICI						
Mašinski fakultet Zenica						
odsjek za inženjerski dizajn proizvoda	3	0	3		sociologija rada	
menadžment proizvodnih tehnologija	3	0	3		sociologija rada	
inženjerska ekologija	3	0	3		sociologija rada	
održavanje	3	0	3		sociologija rada	
Pedagoški fakultet Zenica						
odsjek razredna nastava	1	1	2		sociologija nastavnika	
Ekonomski fakultet Zenica						
smjer računovodstveni i revizijski menadžment	60	30	90		sociologija	
Pravni fakultet Zenica						
	3	1	4		sociologija sa sociologijom prava	
Zdravstveni fakultet Zenica						
smjer internistički	2	0	2		medicinska sociologija	
smjer hirurški	2	0	2		medicinska sociologija	

smjer porodična medicina menadžment	2 2	0 0	2 2	medicinska sociologija medicinska sociologija
Islamski pedagoški fakultet Zenica islamska vjeronauka socijalna pedagogija predškolski odgoj i obrazovanje				uvod u sociologiju uvod u sociologiju uvod u sociologiju
UNIVERZITET U TUZLI				
Akademija dramskih umjetnosti odsjek glume odsjek produkcije	60 60	0 0	60 60	sociologija umjtnosti I,II sociologija umjtnosti I,II
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Tuzla odsjek poremećaji u ponašanju	2	1	3	sociologija grada i marginalnih grupa
Fakultet za tjelesni odgoj i sport Tuzla	30	0	30	sociologija sporta
Pravni fakultet Tuzla	4	2	3	sociologija I,II
UNIVERZITET U MOSTARU				
Fakultet za poslovni menadžment Mostar	45	0		sociologija
Pravni fakultet Mostar	60	0	60	sociologija

UNIVERZITET U BIHAĆU

Pravni fakultet	90	30	120	sociologija sa sociologijom prava
Ekonomski fakultet	60	0	60	sociologija
Biotehnički fakultet u Bihaću- ekološki smjer	30	0	30	sociologija
Pedagoški fakultet u Bihaću	60	45	105	sociologija
Islamski pedagoški fakultet Bihać				
Tehnički fakultet u Bihaću	2	2	4	sociologija kulture i mode
tekstilni odsjek	60	30	30	medicinska sociologija
Visoka zdravstvena škola				

SVEUČILIŠTE U MOSTARU

Ekonomski fakultet	45	0		sociologija
Filozofski fakultet				nema n.p.p
studij politologije	30	15		sistemska sociologija
studij novinarstva	30	15	45	sociologija medija
studij socijalnog rada	30	15	45	sistemska sociologija
Pravni fakultet	2	1	3	sociologija
Fakultet zdravstvenih studija Mostar				
studij sestrinstva	20	0	20	sociologija

UNIVERZITET U ISTOČNOM SARAJEVU

Ekonomski fakultet Pale	30	15	45	sociologija
-------------------------	----	----	----	-------------

Ekonomski fakultet Brčko	60	30		sociologija
Medicinski fakultet Foča-opšti smjer	25	0	25	sociologija
Medicinski fakultet Foča-defektologija	60	0		sociologija I,II
Medicinski fakultet Foča-odsjek zdravstvena njega	30	0	30	sociologija
Pedagoški fakultet Bijeljina	30	0	30	sociologija obrazovanja
Pravni fakultet Pale				sociologija
Pravni fakultet Bijeljina				sociologija
Saobraćajni fakultet Doboj				sociologija
smjer drumski i gradski saobraćaj	30	15	45	sociologija rada
smjer željeznički saobraćaj	30	15	45	sociologija rada
smjer poštanski saobraćaj	30	15	45	sociologija rada
smjer telekomunikacije	30	15	45	sociologija rada
smjer logistika	30	15	45	sociologija rada

UNIVERZITET U BANJOJ LUCI

Ekonomski fakultet	3	1	4	sociologija
Poljoprivredni fakultet				sociologija sela
Pravni fakultet	4	2		sociologija
Tehnološki fakultet	30	0	30	sociologija rada
Fakultet fizičkog vaspitanja i sporta	30	0	30	sociologija sporta
Šumarski fakultet	30	0	30	sociologija

PRAVDA, PRAVO I MORAL U BOSNI I HERCEGOVINI

Sociološko-pravna refleksija

Ivo M. Tomić

Sažetak. U tekstu se, sa različitih teorijskih pozicija, definiraju pojmovi pravde, prava i morala. Autor potom ukazuje na specifičnost ovih društvenih fenomena, naglašavajući crte njihova međusobnoga dodira i linije njihova razdvajanja u teoriji i praksi. Cilj rada je da se ukaže na važnost ovih fenomena, načine njihova shvatanja i poštovanja u današnjoj situaciji bosansko-hercegovačkoga društva i Države. Poštovanje principa pravde, pravila (normi) pravnoga života i temeljnih moralnih načela, autor uzima kao temeljni test za Bosnu i Hercegovinu i bosansko-hercegovačko društvo i prikladnom teorijskom analizom, dolazi do sumorne slike naše današnje situacije.

Ključna imena i riječi: *Aristotel, Hans Kelsen, Herbert L.A. Hart, Emile Durkheim, Gustav Radbruch, Chaim Perelman, Ronald Dworkin, pravda, pravo, moral, pravednost, pravičnost, istina, sloboda, pomirenje.*

Što hoće i što treba Bosna i Hercegovina - pitanja za početak

Razumijevajući Bosnu i Hercegovinu kao političku zajednicu svih njezinih naroda i građana, neovisno o različitim individualnim i kolektivnim političkim opcijama, čini se da od rata do danas postoji većinski konsenzus oko tri temeljna pitanja naše egzistencije i koegzistencije. Bosna i Hercegovina hoće istinu, hoće pravdu i hoće pomirenje. Verbalno sazvučje ovih htijenja, međutim, ne konvergira s najširoom političkom praksom usljed nerazumijevanja ili različitih shvatanja ovih esencijalnih filozofsko-političkih pojmova, zbog čega nedostaje i njihove primjene u svakodnevni život. Evidentno je da u našem političkom životu svatko računa na svoju istinu. Ni društvena teorija u nas ne bavi se dovoljno problemima istine kao adekvacije ili podudarnosti činjenica i našeg znanja o njima (*adaequatio rei et intellectui*); istine kao korespondencije ili veze između činjenica i znanja o činjenicama; istine evidencije ili kronološkoga reda, slučajnoga ili redovitoga ponavljanja određenih činjenica koje upućuje na izvjesenu zakonomjernost. Zato nema ni istine konsenzusa kao stvarnoga dogovora o zajedničkoj budućnosti. Isti politički, pa i znanstveno-teorijski problemi, javljaju se i pri shvaćanju pravde. Pojmu pravde pristupa se najčešće subjektivno, gubeći iz vida njezin širi društveni i povijesni smisao i kontekst. Ni društvene znanosti u našem miljeu, kojima bi to trebala biti zadaća, ne bave se, na ozbiljan način, širokim spektrom shvaćanja i značenja ovoga pojma. Stalno se ponavlja, da bez istine i pravde nema ni pomirenja. Istina je evidentna, međutim, da među mnogima koji o pomirenju odavno govore, ima dosta i onih kojih ga iskreno ne žele. Još je

bolnija, također evidentna, istina da ima pojedinaca, i na istaknutim političkim funkcijama, koji se javno deklariraju protiv pomirenja i suživota.

Bosna i Hercegovina, kao ukupnost njezinih građana i naroda (nacija), hoće i treba više slobode. I pojam slobode, u nedostatku njegovih znanstveno-teorijskih elaboracija, često se nerazumno shvaća i konzumira. Mnogi neće ili ne mogu da shvate i prihvate da je njihova sloboda ograničena istom mjerom slobode drugih; da jednaka sloboda svih znači i njihovu jednaku sigurnost; da sloboda kao mogućnost izbora, nakon izbora ograničava samu sebe i da sloboda, najkraće rečeno, podrazumijeva slobodu u granicama dopuštenoga. Bosna i Hercegovina hoće i treba bolju i perspektivnu budućnost, blagostanje svih svojih građana; hoće i treba u Europsku Uniju etc, etc. Što može Bosna i Hercegovina? Može li Ona realno procijeniti sve svoje mogućnosti i na toj osnovi postaviti sebi objektivno moguće ciljeve u doglednoj i daljoj budućnosti? Može li, u toj svrsi, konsenzualno odrediti političke i druge standarde ponašanja i djelovanja svojih građana kao političkih subjekata, primjerene ostvarivanju tih ciljeva, umjesto neutemeljenih, nerealnih i, nerijetko megalomanskih interesa onih koji nas predstavljaju i vode?

Pravda, pravo i moral – nužna razjašnjenja i distinkcije

Što je pravda?

Ovome imenu posvećene su brojne laude; na njegov račun izrečene su mnoge kritike. U prvome planu, filozofsko-racionalistički (dianoetički) i praktičko-politički (etički) javlja se reminiscencija na Aristotelovu alegoriju da nisu tako divne ni Hespero večernja, ni Lucifer jutarnja zvijezda, kao što je svjetlost koju posjeduje Pravda. Pravda (Dike, Temida grč. Iustitia lat.) je umsko-razumska (dianoetička) i praktično-politička (etička) vrlina (vrlina u ponašanju i djelovanju) pa, kada je ustav jedne zajednice prihvati kao temeljnu vrlinu svoga bića, tada právo te zajednice postaje legitimno u svome izvoru i legalno u svojoj primjeni. Tako, parafrazirano, glasi Aristotelovo priznanje ovome imenu od prije dvije tisuće i nekoliko stotina godina. Da ova, kao i sve druge u međuvremenu izrečene, pohvale pravdi imaju razloga, na luksativan način njeno ime glorificira i suvremeni belgijski pravni filozof Chaim Perelman, koji smatra da je pravda (također parafrazirano) jedan od najsjajnijih pojmova našega duhovnog univerzuma. Odlazeći u krajnost i ne pitajući se za posljedice, u svome veličanju pravde, davni kralj Mađarske Ferdinand Prvi je rekao: „Nek bude pravda i neka propadne svijet“ (Fiat iustitia et pereat mundus“). Njegovo veličanstvo je, ovim rigidnim hvalospjevom zanemarilo činjenicu da bez ljudi ne bi bilo ni pravde, da, ako bi je i bilo, ona ne bi imala nikakvoga smisla. Na drugome planu, naspram ovih lauda, povijest ljudske misli bilježi i rezerviran,

kritički, prostorno-vremenski odnos spram pravde. Na tome fonu francuski novovjekovni filozof Pascal Blaise, tretirajući pravdu kao isključivo društveni fenomen, jednom je, sasvim relativizirajući taj pojam, otprilike rekao 'pravda sa ove, nepravda sa one strane Pirineja' ili 'pravda sa ove, nepravda sa one strane rijeke'. Također francuski, ali suvremeni filozof prava Alexandre Kojeve isti pojam relativizira historijski govoreći (pišući) o pravdi robovlasničkoga i feudalnoga (antitetička pravda gospodara i roba, sizerena i vazala) i o pravdi jednakopravnosti (sintetička pravda građanskoga društva). Sličnome kritičko-skeptičkome diskursu mogu se pridodati i današnja česta pučka rezoniranja o nedostižnosti ili sporosti u dostizanju pravde, o pravdi kao utjesi i nadi za lakovjerne itd. Što je dakle pravda?

U jednoj sveobuhvatnijoj historiji ljudske misli (filozofije, teozofije, teologije, sociologije, socijalne antropologije, filozofije i sociologije prava, pravne antropologije, teorije prava, socijalne psihologije itd.), fenomen i problem pravde, generalno uzevši, tretiraju se ili transcendentalno-metafizički, tj. kao onostrana ideja koja ne tangira ljudsku društvenu stvarnost, ili socijalno-realistički, tj. kao objektivno postojeći ili željeni društveni odnos. Unatoč na početku apostrofiranoj distinkciji, ova dva generalna pristupa međusobno korespondiraju. Transcendentalno-idealističkome krugu shvaćanja, prema mišljenju austrijskoga pravnog filozofa i teoretičara Hansa Kelsena, pripadaju starozavjetne i novozavjetne metafizičko-religijske koncepcije pravde izložene u Solomonovu, kao i u učenju Isusa Krista i apostola Pavla. Pravda se ovdje tretira kao Božja zapovijed (božanska pravda) i razumijeva, primarno kao nagrada za poslušne i kazna za neposlušne, zatim kao jednakost svih ljudi pred Bogom, te pravedne razlike koje proistječu iz božjeg nagrađivanja i kažnjavanja. Ovome krugu Kelsen pripisuje i Platonovo idealističko shvaćanje pravde koje se tek treba da reflektira na odnose u državi, kao i još neka shvaćanja.¹ U pučkome rezoniranju ova se pravda najčešće shvaća kao jednakost u smrti i nakon smrti, odnosno u zagrobnome životu. Nasuprot ovima, u socijalno-realističkim shvaćanjima pravda se tretira kao objektivni, konkretni društveni odnos u datome vremenu i prostoru koji može da preferira kako princip univerzalne jednakosti svih ljudskih bića, tako i opravdane – o(pravda)ne nejednakosti među njima. Pravda se ovdje opservira kao ideja koja prethodi i kojoj treba saobraziti odnose između ljudi i kao rezultat tako sauobraženih odnosa. U društvenoj stvarnosti ovako shvaćena pravda manifestira se kao razmjena jednakoga za jednako (ne istoga za isto) i kao raspodjela prema zaslugama (zarađena ili stečena dobit, nagrada, kazna itd.). Ovakva shvaćanja potječu od Aristotela (komutativna i distributivna pravda) i ona od Aristotela do danas, samo variraju u različitim teorijskim formama i

¹ Vidjeti: Hans Kelsen, "Šta je pravda", Beograd, "Filip Višnjić", 1998. str. 10-22.

nijansama.² Ovome objektivističkome shvaćanju pripadaju i izvedeni pojmovi pravednosti (dikaisione grč.) kao aktivistički usmjerene želje i volje za pravdom, odnosno napora uloženi za njezino ostvarenje i pravičnosti (dikaisione grč.) kao pravde pojedinačnoga slučaja kao npr. kada bi se doslovna primjena pravde propisane zakonom (zakonska pravda), zbog nedovoljno jasne pravne norme, nepravedno odrazila na pojedinačno ljudsko biće, pa sudac na taj slučaj primijeni načelo pravičnosti (pojedinačne pravde) blisko načelu milosrđa ili karitativnosti.³ Na višoj razini teorijskoga razmatranja, o objektivnoj pravdi i na čijoj je ona strani, odlučuje sud jer, prema Aristotelu, jedino sudac kao nepristrani promatrač, posredujući u sukobu između dvojice koji se bore svaki za svoje shvaćanje pravde, odlučuje što je pravda, odnosno što kome, po pravdi, pripada. S time u vezi u neoliberalnoj pravnoj i političkoj filozofiji novijega vremena, razvila se i osebujna teorija pravde kao nepristranosti, odnosno pretpostavke nepristranosti (fairnes pretpostavka).^{*} Prema toj pretpostavci svima pripadaju jednake slobode uz mogućnost opravdanih razlika po osnovu zasluga, ali te razlike trebaju biti od koristi svima. U istome diskursu klasične liberalne i na njenoj matrici temeljene neoliberalne pravne i političke filozofije, razvijaju se nove teorije generacijske pravde, pravde kao pravedne raspodjele resursa, restitutivne i tranzicijske pravde. Pitanju generacijske pravde veći dio svoga opusa, posvetio je između ostalih, italijanski pravni filozof i teoretičar Giorgio del Vecchio.^{**} Prema njegovu mišljenju, sve što imamo, sve što posjedujemo – od jezika, običaja, tradicije, kulture, imovine, naslijedili smo od prethodnih generacija. U tome smislu, nositelji smo duga prema potonjim generacijama, oplodjujući naše stečevine. U tome smislu teorijski je indikativan i ilustrativan primjer odgovora indijanskoga poglavice predstavniku Američkoga vrhovništva koje je htjelo da otkupi njihovu zemlju. Odgovor poglavice je (parafrazirano) glasio: mi ovu zemlju ne možemo prodati, jer smo je pozajmili od naših potomaka. Pravda kao pravedna raspodjela resursa jedna je od najnovijih teorijskih inovacija neoliberalne političke i pravne filozofije. Ovu teoriju razvija Ronald Dworkin, suvremeni američki (SAD) pravni filozof i teoretičar prava.^{***} Osnovni, glavni problem pravde, prema ovoj teoriji, leži u dužnosti države, koju podržava većina članova društva, da osigura pravednu (optimalnu) raspodjelu svih raspoloživih resursa na sve članove društva, prema principu distributivne jednakosti koju, kao moralni princip, mogu prihvatiti svi

² Vidjeti: Aristotel, “Nikomahova etika”, Beograd, BIGZ 1980. (knjiga V, 1133a-1133b i 1131b-1132a), str. 118-124.

³ Vidjeti: ibidem, (1137b-1138a), str. 138.

^{*} Vidjeti: John Rawls “Teorija pravde” i dr. djela.

^{**} Vidjeti: Giorgio del Vecchio “Pravo, pravda i država” i dr. djela.

^{***} Vidjeti: Ronald Dworkin, “Carstvo prava”, “Suština individualnih prava” i dr. djela.

članovi društva.**** Unekoliko sličan diskurs danas se razvija kroz koncepciju restitutivne pravde (*restitutio, revindicatio, vindicatio rei*) kao pravednog povrata vlasniku nepravedno, nacionalizacijom i konfiskacijom oduzete imovine od strane prethodnih režima i eksplanatorne teorije tranzicijske pravde koje tragaju za pravednim sistemom raspodjele resursa u situaciji višestruke transformacije bivših u nove oblike vlasništva. Ove zadnje tri teorijske vrste pravde znanstveno se legitimiraju posljednjim epohalnim ideološko-političkim mijenama u svijetu, nalazeći primjerne argumente u političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, znanstvenoj i drugim sferama i modusima individualne i kolektivne egzistencije.

U logičkome smislu, pravda kao vrhunaravna, primordijalna ideja spram koje se suobražava ljudski svijet, jeste *genus primus*, tj. najviši rodni pojam pod koji potpadaju sve vrste pravde kao niži rodni pojmovi – *genus proximumi*. Slijedeći i dopunjavajući Platonovu misao o tome izloženu u „Zakonima“, Aristotel je u „Nikomahovoj etici“ detaljno obrazložio dvije osnovne vrste pravde: 1. komutativnu odnosno razmjensku ili korektivnu, poravnavajuću koju još naziva i aritmetičkom ili sinalgamatičnom i 2. distributivnu, geometrijsku ili proporcionalnu pravdu. Prva, komutativna pravda ili pravda razmjene podrazumijeva jednakost. A dvije stvari su jednake ako su međusobno zamjenjive. Ovaj princip jednakosti postat će kasnije jednim od univerzalnih principa u socijalnoj, političkoj i pravnoj filozofiji. Druga, distributivna, geometrijska ili proporcionalna pravda koja podrazumijeva raspodjelu prema zaslugama doživjet će istu slavu u filozofiji prava, politike, u političkoj i pravnoj sociologiji štiteći princip opravdane nejednakosti kao distributivne jednakosti.

Što je pravo?

O pojmu i fenomenu prava odvajkada se, kao i o pravdi, spekuliralo na najrazličitije načine, od izricanja hvalospjeva ('Pravo je imperativ ljudskoga uma i razuma') do iskazivnja otvorenoga nepovjerenja prema ovome fenomenu ('pravo je pravo jačega', 'pravo postoji da bi štitilo jače od slabijih' itd.). Pitanje što je pravo povlači stoga za sobom niz drugih pitanja kao što su: otkud pravo, zašto pravo, što misliti o pravu, kako misliti, razumijevati pravo te, kako pravno misliti, razmišljati? Različite nauke nude nam i različite odgovore na ova pitanja. Nauke o pravu (filozofija prava, sociologija prava, historija prava, psihologija prava i dr.) opserviraju fenomen prava izvanjski, kao spoljašnji objekt svoga promatranja i proučavanja. S druge strane, čista pravna nauka (pravna dogmatika, normativistika) opserviraju pravni fenomen iznutra, unutar njega samoga, hermeneutički ili homiletički. Konvencionalno se pod pojmom

**** Vidjeti o tome i: Jozef Raz, "Etika u javnom domenu" i dr. djela.

prava misli na pravno uređeni, koherentni poredak normi kojima se usmjerava ili zapovijeda jedno, a zabranjuje neko drugo ponašanje ili djelovanje i pravni sistem koji, kao cjelina, integritet, obuhvata razne grane i područja pravnoga života. U tome smislu pitanje što je pravo odnosi se i na stanje imati – nemati pravo na nešto prema propisanoj pravnoj normi, odnosno biti ili ne biti u pravu, to jeste unutar ili izvan normativnoga poretka prava. Otkuda pravo, zašto pravo i što misliti o pravu? Odgovore na ova pitanja daju nauke o podrijetlu i svrsi prava. Prema apriorističkome shvatanju (Giorgio del Vecchio, Rudolf Stammler), pravo izvire iz ljudske svijesti i treba da na uman i razuman način regulira odnose među ljudima. Zakon (pravo) je najsvjetliji produkt ljudskoga uma – razuma. Ovome shvaćanju blisko je jusnaturalističko (prirodno-pravno) poimanje prava. Prirodno-pravnim shvatanjima bliske su kontraktualističke (ugovorne) koncepcije porijekla prava prema kojima pravo izvire iz društvenog ugovora (Thomas Hobbes, John Locke, Samuel Pufendorf, Jean Jacques Rousseau i dr.) kojim se iz prirodnoga stanja (status naturalis) kao stanja divljaštva prelazi u građansko (status civilis) i državno stanje (status civitatis) kao stanje reda, mira i sigurnosti. Prema Hobbesu, ugovor potpisuju svi s jednim koji uspostavom državnog poretka kao suveren, svima kao podanicima osigurava stanovita prava i dijeli dužnosti. Prema Rousseauovoj koncepciji, ugovor potpisuje svaki sa svakim članom društva garantirajući time svatko svakome jednake slobode i prava u političkoj zajednici (teorija narodnoga suvereniteta utemeljenoga ugovorom). Vrhunac ovih teorija predstavljen je u pravnoj filozofiji Immanuela Kanta. Ugovor je naravno, imaginarni pojam, ali je on kao takav označio veliki napredak u razvitku ljudske misli, i to prvenstveno kao veliki iskorak u transformaciji prirodnoga (ius naturale) u pozitivno građansko (ius civile) pravo. Solidarističke teorije prava (Emile Durkheim, Leon Duquait i dr.) nalaze porijeklo prava u ljudskoj solidarnosti a njegov cilj u afirmaciji instituta te solidarnosti. Cilj prava nije kažnjavanje kao odmazda (restriktivno pravo i restriktivna sankcija primitivnih društava), nego privođenje pravu onih koji su se od njega na bilo koji način udaljili (restitutivno pravo i restitutivna sankcija razvijenih društava). Aksiološke teorije prava (Gustav Radbruch, Chaim Perelman i dr.) povezuju pravo s najvišim ljudskim vrednotama i nalaze cilj prava u ostvarenju ideje pravde, ozbiljenju najviših univerzalnih moralnih vrijednosti itd. Racionalističko-konstruktivistička pravna sociologija Maxa Webera fenomen prava izvodi iz fenomena vlasti (karizmatička, tradicionalna i legalna) i povezuje pravo sa tipovima društvenih aktivnosti. Postpozitivističke pravne koncepcije (John Rawls, Ronald Dworkin, Jozef Raz i dr.) vide porijeklo prava u političkoj moralnosti zajednice. Pravo izvire iz najviših političkih odluka i primordijalnih principa kao jednakih mjera za sve, a cilj mu je održavanje i unapređivanje općeg dobra za sve pripadnike zajednice. Odgovori na pitanja što je pravo, otkuda pravo, zašto pravo, što misliti o pravu, mogu podrazumijevati i

objektivno-znanstveni i subjektivni, odnosno osobni (religiozni, ideološki, emotivni idr.) stav upravo zato što se izvanjski odnose prema pravu kao predmetu svoga izučavanja ili naprosto promatranja prava kao fenomena.

Čista pravna nauka – pravna dogmatika (John Austin, Herbert Lionel Adolphus Hart i dr.) i pravna normativistika (Hans Kelsen, Adolf Julius Merkel, Alfred Vedross i dr.) kao nauka o razumijevanju i interpretaciji (tumačenju) prava, opserviraju, razumijevaju i tumače pravo iznutra, iz samoga prava, tj. iz sadržaja pravne norme i iz sadržaja pravnoga poretka. Podrijetlo prava za pravnu dogmatiku izvire iz volje autoriteta (suverena) koji svojom voljom pretočenom u moć, stvara pravni poredak kao državni poredak. Pravna normativistika (Hans Kelsenova čista teorija prava) nalazi porijeklo prava u logičkoj pretpostavci (fikciji) osnovne kao vrhunaravne, primordijalne norme iz koje se deduktivnim putem izvodi ustav, iz ustava kao osnovne norme zakoni, iz zakona podzakonski sudski i upravni akti, statuti i koji u obratnome smjeru, od najnižih pravnih akata, preko zakona, do ustava induktivno grade osnovnu normu kao normu poretka. Pravna norma je i za pravnu dogmatiku i za pravnu normativistiku imperativna zapovijed koja se mora izvršiti pod prijetnjom sankcije, jer tu zapovijed izriče bilo personalni suveren (vladar) bilo depersonalizirani suveren (pravo). Razumijevanje i tumačenje prava hermeneutički iz samog sadržaja prava, ne uzimajući u obzir nikakve druge okolnosti ili pomoćna sredstva tumačenja, traga za spoznajom volje zakonodavca kao suverena (vladara, države ili samog prava) i ostvarenjem te volje kao zapovijedi. Ovo pravno-hermeneutičko razumijevanje i tumačenje, slično je, u izvjesnome smislu, teološko - homiletičkome razumijevanju i tumačenju Božje volje isključivo iz teksta Svete knjige, bez ikakvih pomoćnih sredstava. Dogmatskoj teoriji prava, donekle korespondira decizionistička pravna koncepcija Carla Schmitta koja porijeklo prava vidi u odluci (deciziji) suverena koji svojom odlukom uspostavlja političko-pravni poredak i koji, kao jedini, može proglasiti izvanredno stanje.

Odgovori na pitanja kako misliti (razumijevati) pravo i kako pravno misliti (razmišljati), isključuju svaki subjektivni (osobni, lični) stav. Njih daju čista pravna nauka (pravna dogmatika i pravna normativistika) i propisano pravo. Biti ili ne biti u pravu, imati ili nemati pravo na nešto može se prosuđivati i sa stajališta moralnih, ideoloških, estetskih i drugih vrednujućih normi i poredaka. Biti ili ne biti u pravu, imati ili nemati pravo na nešto sa pozicija pravnoga kao normativnoga poretka ne znači, međutim, samo prosuđivati (rasuđivati), nego u konačnici presuđivati ili odlučivati. Pravo je u logičkome smislu *genus primus* u odnosu na sve grane prava koje se iz njega razvijaju kao *genus proximusi*.

Što je moral?

Bez suvišnih digresija, moral (lat. mos=običaj, mores=vladanje, moralis = ćudoredan) definira se kao „jedan od oblika društveno-povijesnog ćovjekova opstanka (pored religije, prava, politike, drŹave itd.) i kao takav se u tijeku vremena mijenja i svojim smislenim opsegom i sadrŹajem, te je razlićit u razlićitim povijesnim razdobljima, u razlićitim plemena, naroda, klasa, grupa, slojeva itd., a ćesto i pojedine profesije imaju svoj osebujan moral (ili 'etiku'), kao Źto je unutar odrećene skupine ili zvanja npr. tzv. 'lijećnićka etika' itd. U tom smislu moral sadrŹi u sebi odrećene obićaje, propise, pravila, smjernice, norme, kategorije, ideale itd. kao nepisane regulative, koji se nameću pojedincima ili ćitavim grupama svojom obveznoću za djelovanje, odnoŹenje, postupanje, prosućivanje, jednom rijećju za odrećeni oblik Źivota u postojećoj zajednici ili druŹtvu.“⁴ Moral u izvanjskome, heteronomnome smislu, dakle, predstavlja jedan od *modusa vivendi*, naćina opstanka odećene ljudske zajednice i ćovjeka kao pojedinca unutar te zajednice. Moralna odbaćenost pojedinca iz zajednice zbog nepoŹtovanja njenih obićaja, kao npr. ostracizam u drevnoj Grćkoj, bila je za neke ljude teŹa i od smrtne kazne, Źto upućuje na teŹinu moralnih sankcija. Za razliku od ovoga heteronomnoga, postoji i autonomno shvatanje morala kao moralnog osjećanja pojedinca.

Moralno osjećajno, ćuvstvo, tumaći se kao moralno osjetilo „za dobro i zlo, pravedno i nepravedno, pravo i nepravo“ koje je „priroćeno ćovjeku kao neki prirodni organ, sposobnost, dar pomoću kojega se spontano ćudoredno reagira na moralne vrednote.“⁵ To osjećanje pojedinac ispoljava i prema zajednici u kojoj Źivi, kao osjećanje privrŹenosti, domoljublja, obveza i duŹnosti prema svojoj zajednici od obitelji, zavićaja do drŹave – domovine. Danas se u konverzaciji pojam morala ćesto poistovjećuje s pojmom etike, Źto nije ispravno, jer, dok moral kao bićaj konkretizira, etika kao znanost o moralu, nuŹno generalizira.

Pravda, pravo i moral – suglasja i nesuglasja

Pravda i pravo

O odnosu pravde i prava ili prava i pravde, neka se teorijska miŹljenja dijametralno razlikuju, neka pak u nijansama i mogu se smatrati posredujećim ili pomirbenim znanstvenim stajaliŹtima. Ova disputacija, iz razumljivih razloga, osvrće se tek na najreprezentativnija stajaliŹta o ovome odnosu.

⁴ Vladimir Filipović, “Filozofski rjećnik”, Zagreb, “Matica Hrvatska” 1965. str. 265.

⁵ Ibidem, str. 267.

Rigidno pozitivistički smatra se da je pravda ono što propisuje zakon (pravo) i da pravda postoji samo kao zakonska pravda. Ovo shvaćanje pobijaju aksiološke teorije (filozofije) prava ističući protutezu da zakon može biti kako pravedan, tako isto i nepravedan (npr. nacionalistički, fašistički i sl. zakoni). Gustav Radbruch, u tome smislu, piše o zakonskome nepravu i nadzakonskome pravu⁶ postulirajući pravdu na pijedestal ideje prava. Pravda je onaj cilj koji osigurava važenje (važnost) prava jer, „pravedno je kao i dobro, istinito i lepo apsolutna vrednost, tj. vrednost koja se ne može izvesti ni iz kakve druge vrednosti.“⁷ Aplicirajući ovaj stav na pojam i fenomen prava, on piše da je pravo „stvarnost čiji je smisao da služi pravnoj vrednosti, ideji prava“ a „ideja prava pak ne može biti ništa drugo nego pravda.“⁸ Smisao utvrđivanja pravičnoga i nepravičnoga, prema ovome, čini suštinsko obilježje pravnosti. Slično Radbruchu i Chaim Perelman fokusira pozornost na ulogu i značaj pravde u pravu. Pravila pravde – postupati jednako s jednakima, odnosno slično sa sličnima, čine za njega suštinu pravnih pravila (normi).⁹ „Pravno pravilo, to je pravilo pravde prilagođeno modalitetima određenim voljom zakonodavca.“¹⁰ U istome diskursu, on piše i o pravdi pravila. „Jedno delo je nepravedno ako nije saobrazno pravilu pravde, osim u slučaju kad je odstupanje u vezi s tim pravilom opravdano razlozima pravičnosti“; „jedno pravilo je nepravedno kad je proizvoljno, tj. „kad uvodi proizvoljne razlike“, a „jedna razlika je proizvoljna kad nije racionalno opravdana.“¹¹

Ovo suglasje pravde i prava (prava i pravde) dogmatsko-pozitivistička teorija prava Herberta Harta pretvara u blažu formu nesuglasja, a normativističko-pozitivistička čista teorija prava Hansa Kelsena na istoj relaciji stvara ekstremnu nesuglasnost. Smatrajući „da su termini pravedan i nepravedan specifičnije forme moralne kritike nego termini dobar ili loš, ispravan i pogrešan“,¹² Hart piše: „Pod pravnim pozitivizmom ovdje ćemo podrazumijevati prostu tvrdnju da na nužan način ne predstavlja istinu da zakoni postavljaju ili zadovoljavaju izvjesne moralne zahtjeve, i ako je to, u stvari, često i bio slučaj.“¹³ Hans Kelsen teorijski i logičko-empiristički, međutim, osporava bilo kakvu dokazivost pravde, cijeneći ipak njenu nespornu vrijednost kao vrline. Pozivajući se na dijalog između Sokrata i Trazimaha iz

⁶ Gustav Radbruch, „Filozofija prava“, Beograd, „Nolit“ 1980. vidjeti na str. 281-293.

⁷ Ibidem, str. 44-45.

⁸ Loco citato.

⁹ Chaim Perelman, „Pravo, moral i filozofija“, Beograd, „Nolit“ 1983. vidjeti na str. 16 i 18.

¹⁰ Ibidem, str. 19.

¹¹ Ibidem, str. 64.

¹² Herbert L.A.Hart, „Pojam prava“, Podgorica – Cetinje, CID 1994. str. 196.

¹³ Ibidem, str. 227.

prve knjige Platonove „Države“, on, u tome smislu, piše da „Sokrat, posle nekoliko mogućih pokušaja da se odredi pojam pravde, konačno izjavljuje da je za nj rezultat čitavog tog razgovora taj da on uopšte ne zna jer – a to je ono što je odlučujuće – istinsko pitanje, pitanje o suštini pravde, uopšte nije razmatrano; sve dok se ne zna šta je pravedno, teško da će doći do nekog znanja o tome da li je ono vrlina ili nije i da li je onaj kome je pravda svojstvena srećan ili nije“¹⁴ S Kelsenovim ekstremnim stavom spram dokazivosti pravde, teško bi se moglo složiti s obzirom na činjenicu da Aristotel, formalnom pa i matematičkom logikom, dokazuje čvrstinu svojih definicija komutativne i distributivne pravde. Ali, logičko-pozitivistički gradeći svoju čistu teoriju prava prema egzaktne modelu prirodnih znanosti, on tu teoriju čisti od svih nepravinih, historicističkih, romantičarskih, solidarističkih, vrijednosnih primjesa, pa tako i od vrijednosti pravde.

Postpozitivističke neoliberalne koncepcije prava novijega datuma, konfrontirajući se dogmatško-pozitivističkome i logičko-normativističko-pozitivističkome shvaćanju prava, iznova rehabilitiraju ulogu i značaj pravde u pravu, približavajući se time, unekoliko, aksiološkim teorijama prava. Tako, primjerice, suvremeni američki pravni mislilac Ronald Dworkin objašnjava pravo s pozicija političkoga integriteta u čije temelje postavlja političku moralnost, pravdu, pravičnost i zakonom ustanovljene procedure. On ustanovljuje dva principa političkoga integriteta: „zakonodavni koji nalaže da zakonodavci pokušaju da uredi sve zakone na moralno koherentan način“ i „pravosudni koji nalaže da se zakon, koliko je to moguće, sagleda kao koherentan u tom smislu.“¹⁵ Pravosudni princip uz to, konkretno „nalaže sudijama da utvrde zakonska prava i dužnosti, koliko je to moguće, pod pretpostavkom da ih je stvorio jedan jedini tvorac – oličenje zajednice – koji ih je izrazio u vidu koherentne koncepcije pravde i pravičnosti.“¹⁶

Tako uloga pravde u pravu oscilira od njenoga aksiomatskog uzdizanja na pijedestal osnovne vrijednosti prava koja određuje njegovo važenje u aksiološkim teorijama, do relativne i apsolutne negacije njenoga značaja za pravo u dogmatškome i normativističkome shvaćanju prava te, njene ponovne rehabilitacije i reafirmacije u konstrukciji pojma prava u postpozitivističkim, neoliberalnim pravnim koncepcijama. Treba, međutim, znati da, osim pravde, još dvije krucijalne vrijednosti – svrsishodnost i pravna sigurnost – čine pravo onim što jeste, kao i da u konfliktu s načelom sigurnosti pravda često ostaje u gubitku ('bolje malo manje pravde a više sigurnosti i mira'). Veći je od ovoga, međutim, problem kad pravda mora ustuknuti pred zahtjevom svrsishodnosti koja individualizira. Odnos između pravde i prava u stvarnosti je redovito

¹⁴ Hans Kelsen, *ibidem*, str. 117-118.

¹⁵ Ronald Dworkin, „Carstvo prava“, Beograd, „Filip Višnjić“ 2003. str. 191.

¹⁶ *Ibidem*, str. 243.

aporetičan. Ako bi se pravda i pravo, u apsolutnome smislu, izjednačili, tada ne bi bilo potrebe za pravom.

Pravda i moral

Teorijske kontroverze o odnosu pravde i prava protežu se i na razmatranje odnosa između pravde i morala. Tako se, primjerice, izvjesna načela pravde kao načelo univerzalne jednakosti ljudskih bića, principi 'jednako s jednakim', 'slično sa sličnim' itd. sve do Kantova imperativa 'da se u drugome čovjeku ne gleda sredstvo za ostvarenje vlastitih svrha, nego cilj i svrha kao što si samome sebi,' mogu istodobno smatrati, kao što se i smatraju, univerzalnim moralnim principima. Ulpijanova sentenca „honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere“ („živjeti časno, drugoga ne povrijediti, dati svakom što mu pripada“) najkonzistentnije govori o tijesnoj sprezi između morala i pravde. Na sličan način, s pozicija moralnoga, kao unutarnjega, čovjeku prirođenoga (urođenoga) osjećanja za pravdu, o odnosu pravde i morala ili morala i pravde govori i Ciceron. „Iustitia est animi affectio suum cuique tribuens“ („pravda je duševna sklonost da se svakome dade njegovo“). S identičnih pozicija starta i prethodno citirana definicija moralnoga osjećanja (čuvstva) profesora Vladimira Filipovića*, koja moralno osjećanje tumači kao osjetilo 'za dobro i zlo, pravdeno i nepravdeno, pravo i nepravo'. Govoreći o problemu pravde kao praktičke (etičke) vrline, Aristotel je na više mjesta u svojim djelima isticao da je bolje trpjeti nepravdu nego činiti nepravdu. Ali, može li se u istome kontekstu promatrati i poruka Ferdinanda Prvog** 'nek bude pravda i neka propadne svijet'? Decidirani odgovor na ovo pitanje bio bi suvišan jer ta poruka pretpostavlja pravdu i samome pitanju ljudske egzistencije, opstanku čovjeka i ljudskoga svijeta kao najvećoj moralnoj i humanističkoj vrijednosti ili pitanju iznad svih pitanja. Isto tako, može se postaviti i pitanje: da li ostvarenje jednostrano shvaćenoga principa pravde kao apsolutizirajuće jednakosti može proizvesti moralno negativne posljedice? Naravno da može. Već spominjani suvremeni francuski filozof prava Alexandre Kojeve ilustrira ovaj odgovor primjerom podjele hrane za večeru. „Načelo jednakosti zahtevaće podelu na jednake delove – između sudeonika i više ga ništa neće zanimati. Ali načelo ekvivalentnosti će se zapitati da li su jednaki delovi zaista ekvivalentni. Ako se utvrdi da su jedni više gladni od drugih, videće se da delovi nisu ekvivalentni.“¹⁷ U tome slučaju, ako se utvrdi da ta „razlika potiče otuda što su jedni ručali a drugi nisu, od sada će se paziti da svi mogu ručati.“¹⁸ Načelo pravde ekvivalencije, u Kojeveovoj filozofiji,

* Vidjeti naprijed, citirani tekst iznad napomene (fusnote) 5.

** Vidjeti također naprijed (“Što je pravda?”).

¹⁷ Alexandre Kojeve, “Fenomenologija prava”, Beograd, “Nolit” 1984. str. 333.

¹⁸ Loco citato.

uvodi nas u pravdu građanske jednakopravnosti (jednakosti svih pred zakonom) jer, „načelo ekvivalentnosti podstaci će načelo jednakosti da se savršnije ostvari. A postajući savršena, jednakost se podudara sa ekvivalentnošću.“¹⁹ Ovo načelo ekvivalencije, u datome kontekstu, približava nas načelu pravičnosti, kao pravde pojedinačnoga slučaja. Rigidno shvaćena i primijenjena pojedina načela pravde dovode do napetosti, pa i sukoba između pravde i morala. U praktičkome smislu, moralnome fenomenu mnogo je respondibilnije načelo pravičnosti kao milosrđa ili karitativnosti, odnosno kao korektivni princip pravde. U istome smislu, pravičnost nudi i korekciju određenih strogih moralnih principa.

Pravo i moral

Moralna filozofija ili etika kao filozofijska disciplina odnosno znanost o moralu, uvodi nas, prije svega, u pitanja što je dobro i što je loše i, tek djelomično i difuzno, nudi odgovore na ova pitanja. Suvremeni, prominentni francuski filozof Emmanuel Levinas* smatra da se čitava skala vrijednosti odvija na relaciji od laži do istine, od zla do dobra od, jeste do treba. Da li pravo, kao stvarnost i kao vrijednost sjedinjuje u sebi ono 'jeste' i ono 'treba'? U pravnoj filozofiji i pravnoj sociologiji o tome vladaju različita, identična i oprečna mišljenja koja se mogu sažeti u dvije sintagme – *Lege lata* (postojeće pravo, takvo kakvo jeste) i *Lege ferenda* (neko buduće bolje i pravednije pravo). O odnosu prava i morala (morala i prava), u ovome smislu, primjereno je podsjećanje na dvije oprečne, drevne latinske sentencije: „*ius est ars boni et aequi*“ („pravo je umjetnost dobrog i pravičnog“, odnosno kako stvoriti dobro i pravično) i „*ius summum saepe summa malitia*“ („najveće pravo je često najveća pakost“). Strogi sekularizam (pravna dogmatika i normativistika), međutim, odavno potiskuju moral kao i pravdu u arsenal jusnaturalizma i po cijenu najveće nepravde i nemorala – „*summum ius, summa saepe iniuria*“ („najveće pravo, često najveća nepravda“ ili, strogom primjenom zakona često se nanosi velika nepravda). Dok pravni pozitivizam u verziji Herberta L.A.Harta,** barem ukazuje na izvjesne prakse uvažavanja moralnih zahtjeva u zakonima (pravu – pravo je ono što zakon propisuje), dotle Hans Kelsenovo pozitivističko učenje sasvim distingvira pravo od morala kao i od pravde.*** Suvremeni, akutni problemi čovječanstva, međutim, sve više upućuju ka ponovnome susretu prava i morala, na čemu, u posljednje vrijeme, posebno

¹⁹ Opus citatum.

* Vidjeti: “Totalitet i beskonačno.”

** Vidjeti naprijed, citirani tekst iznad napomene (fusnote) 13.

*** Vidjeti: “Čista teorija prava”, “Glavni problemi teorije državnog prava” i dr. djela.

inzistira postpozitivistička pravna filozofija i solidaristička sociologija prava. ****
Iz aksiološkoga rakursa, uz uvažavanje stanovitih distinkcija, između morala i prava nema velikih diskrepancija. Razlike se, u prvome redu, očituju u pravilima procedure koju pravo propisuje, a moral ne propisuje. Nepristrano pravo stavlja samo sebe iznad svakoga pojedinačnoga i grupnoga morala (npr. religijskoga, profesionalnoga i dr.), ali zato štiti i preferira univerzalne moralne vrijednosti. Moral i pravo, etimologijski i iskustveno vezani su običajem kao skupom pravila ponašanja unutar jedne zajednice. Chaim Perelman smatra da običaji i pravila jedne zajednice, samom činjenicom da su na snazi, urastaju u pravo.²⁰ Starogrčka riječ - pojam *ethos*, u ovome kontekstu, predstavlja analogon latinskim riječima *mos*, *mores* i ima isto značenje koje podrazumijeva skup pravila ponašanja pojedinaca koja važe u određenome društvu, odnosno zajednici. Dok stroga pozitivistička sekularizacija tretira pravo kao isključivo heteronomnu, izvanjski nametnutu, a moral kao isključivo autonomnu, unutarnju volju pojedinca, dotle aksiološke teorije prava ne inzistiraju na toj razlici vrsta volje i ukazuju, ne samo na autonomni, nego i na heteronomni karakter morala i njegov značaj koji pravna dogmatika i normativistika gube iz vida, reducirajući pojam morala na moralno osjećanje pojedinca. Gustav Radbruch, u kontekstu odnosa morala i prava, smatra da i neka autonomna, unutarnja volja (moralna volja pojedinca) može proizvesti pravna djelovanja i posljedice, kao što i heteronomna volja koju ostvaruje pravo, primijenjena na pojedinca, može djelovati na njegovo moralno osjećanje. Tako npr. i pored ljubavi i moralnih osjećanja roditelja prema djeci, kao i naknadno, djece prema roditeljima kada oni onemoćaju, i djeca i roditelji imaju i pravnu obavezu brige i staranja jednih za druge i jednih o drugima, u datim situacijama (djetinjstva odnosno starosti). Neizvršavanje obaveze brige i staranja u situaciji kada su one potrebne, proizvodi pravna dejstva i posljedice.²¹ Za Radbrucha, pravo je „zadržavajući vlastitu zakonitost, uključeno u moral“,²² a „veza između te dve normativne oblasti sastoji se, štaviše, u tome što je moral s jedne strane svrha prava, i upravo stoga, s druge strane, osnov njegovog obavezujućeg važenja.“²³

**** Vidjeti naprijed (“Što je pravo” i “Pravda i pravo”).

²⁰ Vidjeti: Chaim Perelman, *ibidem*, str. 50.

²¹ Gustav Radbruch, *ibidem*, vidjeti str. 53.

²² *Ibidem*, str. 64.

²³ *Ibidem*, str. 61.

Pravda, pravo i moral – temeljni test za Bosnu i Hercegovinu

Bosna i Hercegovina: status quo – status quo ante, konstatacije za svršetak

Izložene znanstveno-teorijske, sociologijsko-pravne i filozofijsko-pravne koncepcije pravde, prava i morala, te njihovih međusobnih odnosa (u dopuštenome minimumu), već zdravorazumskome mišljenju, predočuju sumornu sliku Bosne i Hercegovine i bosansko-hercegovačkoga društva. Bosna i Hercegovina je Država s imenom, a bez prezimena. Niti je socijalistička ili narodna republika, niti je apsolutistička ili ustavno-parlamentarna monarhija. Bosansko-hercegovačko društvo niti je tribalno (zatvoreno), niti je otvoreno (civilno) u pravome smislu ovih atribucija. Odnos države i društva niti je socijalno, niti društveno-politički, niti politički-pravno cjelovito i na adekvatan način uređen. Ova slika odveć je i medijski prepoznatljiva zdravome ljudskome razumu. Ovdje se ona predstavlja samo zbog znanstveno-teorijske dosljednosti, koherencije i konzistencije.

Lex primus (Ustav) Države Bosne i Hercegovine nije ustav u uobičajenom političko-pravnom smislu kao izraz kontinuiteta njezine političko-pravne tradicije, kulture i običajnosti njenih naroda (nacija) i građana. On je, de fakto i de jure, mirovni sporazum nametnut od strane velikih sila i susjednih zemalja na koji se poziva i koji se tumači od slučaja do slučaja i od prilike do prilike, kako kome odgovara i bez adekvatnih ustavno-sudskih pravnih reakcija. Tu se ispoljava osnovna i najteža smetnja svakoj društvenoj rekonsolidaciji i političko-pravnoj rekonstitucionalizaciji Bosne i Hercegovine. Bosansko-hercegovačko društvo nije socijalno kompaktno, nego pocijepano, razmrvljeno društvo. Ono nije političko, državno (Hegel), tj. državotvorno političko društvo. Ono se u tome smislu tek razvija kao, ne baš sasvim predpolitičko, niti baš sasvim kao političko društvo. Ono, izvan izbornoga procesa, gotovo i nema nikakva utjecaja na državu, kao što ni država, takva kakva jeste, nema mogućnosti upliva u njegovu zdraviju konsolidaciju (rekonsolidaciju). Institucije civilnoga društva još su uvijek u povelju i djeluju prilično dezorganizirano i dezorijentirano. Već je na početku ukazano da su u bosansko-hercegovačkome društvu i Državi, i istina, i pravda, i sloboda nacionalističko-idealistički isparcelizirane i da, usljed iskrivljenoga ili čak i lažnoga, političko-deklarativnoga tumačenja ovih pojmova, još nema cjelovitoga, istinskoga pomirenja svih sa svima. Proporcionalni izborni sustav u entitetima (Federacija BiH i Republika Srpska) derogira u oba entiteta tripartitnu konstitutivnost (konstitucionalnost) naroda (nacija) BiH, a manjine ('ostali') od starta dezavuiraju i ponižavaju tretirajući njihove pripadnike kao građane drugoga reda, odnosno nepunopravne ili nejednakopravne osobe. Bosna i Hercegovina na cijelini svoga teritorija, nema jednak odnos prema svim svojim građanima. Ona nema ni približno koherentan pravni poredak. Ona

nema ni dovoljno snažnoga političko-moralnoga subjektiviteta i autoriteta, kao što ni njeni građani – državljani, ni individualno, ni kolektivno u bilo kojem smislu kolektiviteta, pogotovo u nacionalnome, nemaju ni približno ujednačena moralna osjećanja (čuvstva) domoljublja, patriotizma, otadžbinstva, prema Bosni i Hercegovini. Politička moralnost građana ovdje se razvija pod snažnim utjecajem religijske moralnosti. Otud i evidentna konfesionalno-nacionalna svojatanja Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini gotovo da nema pravde. U njoj se, najvećim dijelom, protežira nepravda – u odnosu prema penzionerima ili umirovljenicima, prema mladima, prema radno sposobnima i uposlenicima, prema osobama u stanju socijalne potrebe, civilnim i ratnim vojnim invalidima, prema djeci i omladini. Komutativna (razmjenska) pravda transmutira u prevaru; distributivna pravda u otimačinu tuđega. Osim generacijske, naše shvaćanje i ostvarivanje restitucijske i tranzicijske pravde srozano je na prevaru i bespravno uzimanje tuđega. Ono je dovelo do neopravdanih socijalnih razlika, socijalne stratifikacije i staleške diferencijacije, zakržljalosti srednjih slojeva kao stupova društva i države i sve veće tajkunizacije s jedne, i pauperizacije društva, sa druge strane. Zbog propusta u radu pravosuđa pojedinci uzimaju pravdu u svoje ruke i samostalno, po principu odmazde, presuđuju i kažnjavaju. Mafija i maloljetnička delinkvencije se, gotovo slobodno, razvijaju. O svemu ovome nam se, medijski i na druge načine, gotovo svakodnevno, nude ogoljeli, bolni empirijski pokazatelji i činjenice, bez potrebe za njihovim egzaktnijim empirijskim istraživanjima. U nedostatku državne brige i ekonomske moći građani se, putem medija, molećivo obraćaju jedni drugima za pomoć u liječenju, socijalnome zbrinjavanju, zapošljavanju. Država praktički, ne osigurava, ni minimalno, isti tretman svim svojim građanima u rješavanju egzistencijalnih pitanja, od prava na rad i zapošljavanje, do socijalnih, zdravstvenih, stambenih i drugih potreba. Bosansko-hercegovačko društvo, iz stanja dugotrajne letargije, podjarmljeno kao i Država, tripartitnom naciokratskom oligarhijom, već upada u stanje moralne agonije. Mimo svih racionalno-objektivističkih koncepcija pravde, prava i morala, ono se, iz dana u dan, sve više i više, prepušta transcendentalnome ili onostranome doživljaju pravde i mističnome mentalitetu. U takvome stanju sve je manje mjesta racionalno-pravnome i praktičko-političkome promišljanju naše budućnosti. U odnosu na sport, zabavu i druge oblasti, znanost, kultura i obrazovanje, već tradicionalno, u nas su najmanje, i uz to na zadnjem mjestu, medijski pokrivena i prezentirana. U Bosni i Hercegovini se godinama, u pozitivnome smislu, gotovo ništa ne mijenja. Zato medijski i na druge načine, caruju kič i šund, a zadnjih godina, uobičajeno za krizna razdoblja, medijski se sve više promoviraju novi, opismenjeni vračevi, proroci i proročice koji beznadežnim ljudima, neovisno o društvu i državi, nude pojedinačnu utjehu i nadu u bolju i svjetliju osobnu budućnost, ili savjete kako da to sami postignu.

JUSTICE, LAW AND MORALITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

From different theoretical perspectives, this text defines the concepts of justice, law and morality. The author points specifically to the of these phenomena, highlighting the features of their mutual contact and pointing the lines where they are separated in theory and practice. The aim of this article was to indicate the importance of these phenomena, the ways of understanding and respecting them in present situation in society and the state of Bosnia and Herzegovina. The respect of the principles of justice, the legal life rules (norms) and the fundamental moral principles, the author takes as a fundamental test for Bosnia and Herzegovina and the Bosnian society. The proper theoretical analysis leads the author to the bleak picture of our present situation.

Key words and names: *Aristotle, Hans Kelsen, Herbert L.A. Hart, Emile Durkheim, Gustav Radbruch, Chaim Perelman, Ronald Dworkin, justice, law, morality, justness, fairness, truth, freedom, reconciliation.*

STANJE SOCIOLOGIJE RELIGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Dino Abazović

Sažetak. Je li se promijenilo „istraživačko polje“ Sociologije religije nakon 1991. godine; prevazilazi li se nepovjerenje prema Sociologiji religije (unutar religijskih zajednica i unutar društva); mjesto Sociologije religije u okviru razvoja sociologije uopće u Bosni i Hercegovini; empirijska istraživanja; nakladnička djelatnost; sociologija religije u okviru teoloških studija; sociološko proučavanje religije u obrazovno-odgojnim ustanovama (Kultura religija i historija religija u srednjim školama; Sociologija religije, Religije suvremenog svijeta, Historija religija, i sl. na univerzitetima BiH; usmjerenje Kultura religija na studiju sociologije; postdiplomski „Religijske studije“).

Ključne riječi: *religija, sociologija, Bosna i Hercegovina, istraživanja, nakladništvo.*

Sociologija religije kao granska disciplina sociologije u tzv. zapadnim zemljama danas je razvijena do te mjere da je (uglavnom) većina istraživanja zaokupljena fenomenima „alternativne“ religije, tj. novih religijskih pokreta, nove religioznosti, ili spiritualizacije života.¹ Dakako, konvencionalna religija i religioznost dostatno je istražena i periodično se, u određenim vremenskim intervalima, obavljaju „rutinska“ istraživanja. Na prostorima bivše Jugoslavije, a u Bosni i Hercegovini posebno, to nikako nije slučaj.

Predmet sociološkog proučavanja religije u Bosni i Hercegovini, pokazali smo to u kraćem preglednom i opštem tematu „*Razvoj sociologije religije u Bosni i Hercegovini (1991-2007)*“ (Cvitković, Abazović, 2008)², uostalom kao i na području ostalih republika bivše SFRJ³, bilo je proučavanje onog negativnog: klerikalizama, politizacije religija, religizacije politike, zloupotrebe religije, fundamentalizma, religijskog nacionalizma, itd. Stoga smo kritički i samokritički mogli postaviti pitanje -- jesmo li se uopće bavili religijom? Jer, sve pobrojano, a čime se bavila sociologija religije, i ne spada u domenu religije, to i nije religija, već njen surogat.

¹ *Vidi šire u Davie (2006).*

² Na ovaj temat dalje u tekstu također se direktno referiram iako to nužno ne navodim na svakom mjestu.

³ Detaljan uvid u situaciju sa sociologijom religije u zemljama bivše Jugoslavije može se vidjeti u zborniku radova sa XV konferencije Jugoslovenskog udruženja za naučno istraživanje religije (JUNIR) pod naslovom „*The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics - Sociologija religije u bivšim jugoslovenskim Republikama*“, u uredništvu Dragoljuba B. Đorđevića (2008).

Više je razloga i procesa dovelo do toga da sociološko zanimanje za religiju u BiH rezultira u pomenutim temama, međutim treba imati u vidu prije svega da je kod nas aktivan veoma mali broj sociologa koji se sistematski bave religijom, te da situacija nije nimalo zadovoljavajuća kada su u pitanju i druge prethodne pretpostavke (obrazovni sistem, seriozna istraživanja, objavljena i prevedena relevantna literatura, itd.).

U retrospektivi, prvobitnu fazu proučavanja religije u Bosni i Hercegovini obilježili su prije svih etnolozi. Sociologija religije se počinje razvijati sredinom šezdesetih godina prošlog stoljeća, a razvija je prof. dr. Esad Ćimić u okviru oblasti Sociologije kulture. Kasnije, krajem sedamdesetih godina prošloga stoljeća, ona se na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu razvija u zasebnu sociološku disciplinu⁴ i izučava se na Odsjeku za sociologiju ovog fakulteta. Tek nakon 1991. godine ona dobiva svoje mjesto na više višokoškolskih institucija na novootvorenim studijima sociologije.

Tako se danas religija izučava i na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu, te Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci. Uvode se i novi predmeti poput Religije suvremenoga svijeta (Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Nastavnički fakultet na Univerzitetu „Džemal Bijedić“ u Mostaru), Povijest religija (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru), Religijska pedagogija (Islamski pedagoški fakultet u Zenici), Religija i pravo (Pravni fakulteti Univerziteta u Sarajevu i Zenici), Religija i pravo u zemljama EU (Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu), Religija i zdravlje (Zdravstveni fakultet Univerziteta u Zenici), itd.

Na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu bilo je uvedeno i *usmjerenje Kultura religija* gdje su educirani budući profesori tog predmeta u srednjim školama. Oni su, uz ostale sociološke discipline, proučavali Sociologiju religije, Geografiju religije, Suvremene monoteističke religije, Religije suvremenog svijeta, Sakralnu umjetnost. Bili su ponuđeni i izborni predmeti: Konflikti i religija i Religija i politika u suvremenom svijetu.

Školske 2007/08 godine pokrenut je, pri Centru za interdisciplinarnu poslijediplomske studije Univerziteta u Sarajevu, interdisciplinarni postdiplomski studij ne temu „*Religijske studije*“. Studij je pokrenut zajednički sa Državnim Univerzitetom iz Arizone i Osla. Ovaj studij religije je zasnovan na principima komparativnosti i interdisciplinarnosti, s fokusom na naučnu problematiku tačaka dodira tradicionalnih vjerskih zajednica i konfesija. Osvrćući se na različite interese i oblasti specijalizacije predavača, nastavni program uvezuje raznolike disciplinarnu pristupe predmetu, uključujući kulturne, historijske, književne, sociološke i teološke pristupe. Bitno za naglasiti jeste i to da ovaj studijski program nema za cilj razvodnjavanje vjerničkih identiteta niti stvaranje religijskoga sinkretizma. U njemu se na dinamičan,

⁴ *Vidi šire u Ljubović (2005).*

otvoren, dijaloški i relevantnom interdisciplinarnom literaturom potkrijepljen način želi osvijetliti fenomen religije i ono najbitnije u svakoj svjetskoj religiji, kao i funkciju religije u različitim područjima javnoga života. Program je prije svega osmišljen za studente postdiplomskog studija koji žele istražiti problematiku religijskog identiteta u modernom društvu. U realizaciji programa angažirani su i mnogi sociolozi i teolozi s područja bivše Jugoslavije. Na studiju se izvode sljedeći moduli: Religije svijeta; Ritual, simbol, i mit; Religija i rod; Religija, nasilje i rješavanje konflikata; Zapadne religijske tradicije; Klasična islamska misao; Religija i nacionalizam u Jugoslovenskoj Europi; Religija i ljudska prava; Religija i kinematografija: istraživanja u popularnoj kulturi; Suvremene religijske teorije; Kristologija od perioda prosvjetiteljstva; Religija i obrazovanje; Religija i socijalna pravda; Komparativno religijsko pravo; Sociologija religije.. Akademske 2009/10 godine upisana je druga generacija polaznika ovog programa.

Kada je u pitanju izdavačka djelatnost situacija se ne bi mogla smatrati zadovoljavajućom -- u Bosni i Hercegovini su, uvidom u online katalog Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, u periodu 1991.-1997. godina, objavljene šezdeset i dvije knjige posvećene pitanjima religije (u prosjeku – 3,6 naslova godišnje). Najviše ih se može grupirati u oblast socioloških znanosti (30), zatim teologije (islam 7, katoličanstvo 3, pravoslavlje 5). Četiri knjige su iz oblasti psihologije religije, sedam iz povijesti religijâ, jedna se odnosi na oblast filozofije religijâ. Zanimljiva je tematika 30 knjiga koje se mogu grupirati u područje sociologije religije. Najviše naslova (sedam) posvećeno je edukaciji o religijama⁵. Rezultat je to uvođenja «uz stare» predmete (poput Sociologije religije) novih disciplina u nekim visokoškolskim institucijama (Religije suvremenoga svijeta; Historija religija...), kao i uvođenje vjerske (konfesionalne) pouke u osnovne i srednje škole. Pet radova je objavljeno nakon istraživanja o religijama u Bosni i Hercegovini⁶. Na trećem mjestu su radovi koji su vezani za temu «nacija i religija» (četiri)⁷. To i ne iznenađuje s obzirom na međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini. «Povratak» religija i konfesija u sferu javnosti, njihova bliskost s vladajućim nacionalnim strankama, povećana prisutnost u političkom životu, zasigurno su doprinijeli da su objavljena i četiri naslova iz tog domena. Tek dvije knjige tematski su posvećene «ženi u religijama», a jedna uložila religija i religijskih

⁵ Rječnik religijskih pojmova; Glosar religijskih pojmova; Leksikon judaizma; Religije suvremenoga svijeta; Svjetske religije; Vjeronauka; Sociologija religije

⁶ Društvena misao u svetim spisima; Konfesija u ratu; Vjerski život u SAD; Mediji i religija; Žena-religija-politika.

⁷ Religija i nacija; Za naciju i Boga: sociološko određenje religijskog nacionalizma; Sociološki pogledi na naciju i religiju; Korelacije vjere i nacije.

zajednica u europskim integracijama (zbornik radova Religija i europske integracije).

Poznato je također da je u prethodnih pedesetak godina u Bosni i Hercegovini sproveden relativno mali broj empirijskih istraživanja koja su razmatrala odnos religije (konfesije) i nacije, na primjer⁸. Prva poslijeratna istraživanja o religiji (nakon 1995.) rađena su po narudžbi stranaca. Najprije je to bilo u okviru istraživanja javnog mnijenja (praćena je religijska samoidentifikacija, zatim participacija u nekim religijskim aktivnostima, povezanost religijske pripadnosti i politike orijentacije, i sl.). Tu je i norveško istraživanje čije je rezultate prezentirao prof. dr. Srđan Vrcan u knjizi «Vjera u vrtlozima tranzicije» (2001.), a uz Hrvatsku obrađena je i Federacija Bosne i Hercegovine. Od empirijskih istraživanja koja su radili domaći autori mogu se spomenuti «Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini» (Dr. Dragoljub Krneta i mr. Zlatiborka Popov-Momčinović, Banja Luka 2007.); «Mediji i religija» (Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo 2007.); „Faktori diskriminacije učenika na nacionalnoj i vjerskoj osnovi“ (Save the Children Norway); «Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije» (Dino Abazović, 2008.). Ovako loše stanje s istraživanjima rezultat je i nedovoljne podrške društva jer ne postoje fondovi za istraživačku djelatnost a izdvajanja za znanost su minimalna.

Bilo kako bilo, jedno od ključnih pitanja u savremenom znanstvenom pristupu izučavanju religije, dakako pored samog problema definicije religije⁹,

⁸ Popis stanovništva SFRJ iz 1953. godine; Istraživanje «*Religijski i nacionalni odnosi u BiH*» koje je 1987. godine spoveo Institut za proučavanje nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini; Istraživanje u okviru šireg međunarodnog projekta pod nazivom «*Religije kao elementi različitih vrijednosnih i kulturnih sistema, njihova geografska relevancija i njihov doprinos evropskom identitetu*», koje je 1999. godine sproveo švedski sociolog Kjell Magnusson; Istraživanju koje je školske 2000/2001. godine, među 259 studenata prve godine Univerziteta u Sarajevu, Univerziteta u Banja Luci, i Sveučilišta u Mostaru, sproveo sociolog Ivan Cvitković.

⁹ Kako je debata o definiciji religije pokazala, bar u društvenim znanostima, znanstvenici se vjerovatno nikada neće usaglasiti oko jedne prihvatljive definicije religije, one koja je, kao što je rekao George Simmel, „istovremeno precizna i dovoljno obuhvatna“ (*navedeno prema* – McKinon, 2002:61). Također, još je William James ([1936] 1990) podcrtao činjenicu dovoljnu kao dokaz da riječ „religija“ - obzirom da ih ima toliko mnogo, i da su međusobno toliko različite - ne može da se odnosi ni na jedno pojedinačno načelo ili suštinu, već da je prije, njihov zajednički naziv. Ipak, kao operacionalne odrednice plauzibilni su sociološki pristupi određenju religije koje su ponudili Ivan Cvitković i Đuro Šušnjić. „Dakle, religiju bismo sociologijski mogli odrediti kao vjerovanje u Nadnaravno i sveto izraženo religijskim običajima, obredima i simbolima o kojima skrbe religijske organizacije i religijsko vođstvo, i koje sljedbenike date religije opskrbljuju čudorednim definicijama“ (Cvitković, 2004:31). Po

o(p)staje kao pitanje distinktivnog metoda disciplina koje za svoj predmet istraživanja imaju religijsku zbilju (dakako onu koja je empirijski provjerljiva, izvan metafizičke zbilje kojoj su posvećene teologija i filozofija).

Većina autora pristali su uz poziciju da, ako se već treba govoriti o metodu (a najčešća zajednička odrednica je „znanstveni metod“), uvijek treba poći od toga da se metod zasniva na prikupljanju činjenica i podataka i njihovoj klasifikaciji, odnosno o nekoj vrsti taksonomije na deskriptivnom nivou. Kako je to pak zajedničko svim disciplinama, ono najbitnije stoga jeste kako se prikupljene činjenice i podaci analiziraju i objašnjavaju – tako recimo, pojednostavljeno, antropološko objašnjenje polazi od toga da je religija stvar kulture, a religiozi prikupljene činjenice i podatke objašnjavaju fenomenološkim metodom, tj. religijski (što dakako nije isto što i teološki).

Međutim, evidentno je da *mainstream* sociologiju (uključujući i sociologe iz Bosne i Hercegovine) zanima religija kao društveni fenomen, dakle, ono što je (u svemu tome) vezano za *društveno* u datom socijalnom kontekstu.

„...[S]ociološka teorija mora, po vlastitoj logici, posmatrati religiju kao ljudsku projekciju, i po toj istoj logici nema ništa reći o mogućnosti da se ta projekcija može odnositi i na nešto drugo osim bića koje je projicira. Drugim riječima rečeno, kazati da je religija ljudska projekcija po logici ne negira činjenicu da projicirano značenje možda ima konačan status koji je neovisan od čovjeka.“ (Berger, 1967:180)

Načini individualnog i društvenog života povezanog sa religijom u svim svojim različitim formama cilj je sociološkog istraživanja religije. Sociolog religije, podsjeća Malcom Hamilton u uvodu svoje „*Sociologije religije*“, pokušava produbiti razumjevanje uloge religije u društvu, istražiti njen značaj u ljudskoj historiji i utjecaj na nju, proniknuti u suštinu njene raznovrsnosti i identificirati društvene snage i utjecaje koji je oblikuju. Konačno, sociologija religije, zasnovana na empirijskoj orijentaciji nasuprot metafizičkoj spekulativnosti, ne zavisi ni od kakvog rješenja pitanja istinitosti ili vjerodostojnosti religijskih tvrdnji, niti se prvenstveno bavi takvim pitanjima. (Hamilton, 2003)

Dakako, imperativ savremenog pristupa fenomenu religije ipak nužno vodi interdisciplinarnom pristupu, i to „... u neposrednom smislu: povezivanje različitih disciplina u cilju kompletnog izučavanja neke pojave ili predmeta istraživanja, i ... *anti-disciplinarnost* ili *post-disciplinarnost* koja podrezujeva

Šušnjiću, „religijom se može smatrati svako *verovanje* u apsolutnu i mističnu *moć*, od koje čovek *zavisi*, i koja *kontrolise* njegov život i smrt, ali na koju može *uticati*, ako se *ponaša* na određene načine; svoja *iskustva* sa tom moći može da *izražava* na kognitivan, emocionalan i mističan način, to jest u obliku učenja, obreda, zajednice vernika ili harizmatičke ličnosti; sticanje i izražavanje iskustva sa tom moći ima za njega određeno *značenje*, a za zajednicu određen *značaj*, jer bi bez toga njegov život i život zajednice izgledao sasvim drugačiji“ (Šušnjić, 1998I:50).

prevaziđenost tradicionalne podele nauka na različite discipline“ (Vukomanović, 2004:154-5).¹⁰

Tako pišući o novim izazovima pred disciplinom, S. Vrcan ukazuje na «svojevrsan obrat u sociologiji religije» (Vrcan, 1999:46), koji se ogleda u napuštanju prakse davanja jednoznačnog odgovora na pitanja o mjestu i ulozi religije u modernim društvima. Ta jednoznačnost, po Vrcanu, je ponajprije u terminima racionalizacije i sekularizacije društvenog života¹¹. Sam fenomen je veoma podložan različitim interpretacijama, a u svakodnevnom diskursu često se pogrešno eksplicira, odnosno prisutna su „iskrivljena“ viđenja fenomena – po tim krajnje upoćenim i pogrešnim interpretiranjima, sekularizacija se razumijeva kao anti-religijski proces, koji ima za cilj uništenje svega što je religijsko (ili u užem smislu, sekularizacija je «anti-Crkvena», «antiklerikalna»). Neki sociolozi, uključujući i Cvitkovića, takve ekstremne manifestacije u društvu, npr. pokrete za oslobađanje društva od bilo kakvog utjecaja religija i religijskih zajednica nazivaju «sekularizmom» (Cvitković, 2004:380), a ne sekularizacijom, i pravilno ukazuju na potrebu i značaj razlikovanja termina.

Iako mi danas možemo ustvrditi da u BiH većina stanovništva ima jasno izraženu konfesionalnu pripadnost, tj. religijsku/konfesionalnu samoidentifikaciju, nužna je nova kvantitativna, kao i kvalitativna analiza materije i dobivenih rezultata.

Većina poslijeratnih istraživanja ukazuju da je u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim državama na Balkanu, veoma prisutna simbiotska zajednica između nacionalnosti i religije. Ali iznova treba napomenuti da religijska (konfesionalna) samoidentifikacija nije istoznačna sa religijskom participacijom. Naime, nije rijetkost da je stepen religijske/konfesionalne samoidentifikacije po

¹⁰ Stoga se uz sociologe u Bosni i Hercegovini, što ohrabruje, i znanstvenici iz drugih disciplina sve značajnije bave proučavanjem religije (prije svih oni koji izrastaju u okrilju psihologije, politologije, pedagogije, povijesti, i dakako religiologije).

¹¹ I doista, naznake pitanja koja danas obuhvaća *debata o sekularizaciji* prisutne su u sociološkim radovima zapravo od samih početaka discipline, odnosno nalazimo ih u radovima E. Durkheima, M. Webera, K. Marxa. Dakako, u samu srž sekularizacijske debate ubrajaju se radovi P. Bergera, B. Wilsona, D. Martina, R. Bellaha, A. Greeleya, T. Luckmanna, koji nastaju u drugoj polovini, odnosno u šesdesetim i sedamdesetim godinama, prošlog stoljeća. U novije vrijeme, fenomen sekularizacije, značajnije je prisutan u radovima S. Brucea, K. Dobbelaerea, O. Riisa, J. Casanove, M. Chavesa, J. Haddena, R. Starka, W. Bainbridgea, i R. Finkea. Kao i religija, sekularizacija je kompleksan fenomen, pa je stoga manja mogućnost iznalaženja jednoznačnog odgovora na postavljena pitanja. Teško je u sociologiji religije naći pojam oko kojeg postoji toliko kontradiktornosti koliko o samoj sekularizaciji (Cvitković, 2004). Hamilton čak smatra da je ključno pitanje sekularizacijske debate, odnosno rasprave, zapravo definisanje religije, kao i samo određenje pojma sekularizacija (Hamilton, 2003).

nekoliko puta veći od stepena religijske participacije. Tako Cvitković ističe da je istraživanje «Religijski i nacionalni odnosi u BiH» iz 1987. pokazalo kako je «stupanj konfesionalne samoidentifikacije bio četiri puta veći od samoidentifikacije 'vjernik sam'» (Cvitković, 2004a:16)¹².

Bilo da se radi o modelima „vjerovanja bez pripadanja“, „pripadanja bez vjerovanja“ ili pak „vjerovanja u pripadanju“, neophodno je, po mom mišljenju, pored revitalizacije empirijskih, reklo bi se klasičnih istraživanja, disciplinu što više razumijevati u kontekstu zahtjeva Gustava Guizzardia koji je već odavno istaknuo tezu o potrebi nadilaženja sociologije religije koncipirane i prakticirane kao «sociologije religije pojedinca i vrijednosti» u smjeru razrade političke sociologije religije. A to je ona disciplina koja je usredotočena ponajprije na problem konsenzusa, i to konsenzusa ne kao unaprijed danog, nego kao konstruiranog, te isto tako ne kao svojevrsnog ugovora između jednakih, nego kao dijalektičkog, koji se stalno stvara i rastvara između strana sa nejednakim političkim, kulturnim, simboličkim i inim kapitalima¹³.

Tim prije, pošto je u tzv. tranzicijskim društvima prisutan trend – evo jedne teze za otvorenu diskusiju kada je Bosna i Hercegovina u pitanju – sakraliziranja znanja (i nauke), napose humanističkih i društvenih znanosti. U tom kontekstu, naročito je sociologiji, koja jeste nauka o društvu *par excellence*, a zahvaljući vladajućim etno-nacionalnim ideologijama koje hoće pošto po to opravdati o(p)stanak na vlasti, namjenjena uloga *ancilla religionis*, u smislu hijerariziranja uloga, i neupitnosti „svetih istina“.

Jer po mom mišljenju veoma značajno i još uvijek nedovoljno obrazloženo pitanje unutar sociologije religije jeste odnos discipline prema svojoj, kako bi to rekao Kieran Flanagan (2003), dalekoj rođakinji -- teologiji. Ili preciznije rečeno, pitanje „povratka“ teologije u društvene i humanističke znanosti¹⁴

Pišući prikaz¹⁵ značajne knjige („Religija i moć“) mladog teologa (i religijskog sociologa) Alena Kristića obrazložio sam ukratko o potrebi da se progovori o nesretnoj činjenici ogromnog nepovjerenja koje je vladalo i vlada među sociolozima religije i teolozima, među filozofima i teolozima, antropolozima i teolozima, ili pak religiolozima i teolozima, kao i među svima pobrojanim međusobno. I tada, i sada, izrazio sam nadu da je to važna tema o kojoj će valjda jednom otvoreno progovoriti svi zainteresirani. I pritom ne mislim samo na prostor bivše Jugoslavije, već mnogo širi geografski ali i

¹² Nadalje, Chrysoloras navodi primjer iz Grčke, gdje je jedan od ispitanika kazao da je ateist, ali s obzirom da je Grk, pripada Grčkoj pravoslavnoj crkvi, i identificira se kao pravoslavac (Chrysoloras, 2003:3).

¹³ Vidi više u Vrcan, 1995, str. 231. – 254.

¹⁴ *Vidjeti šire u Flanagan (2003).*

¹⁵ *Vidjeti šire u Abazović (2010).*

historijski, tj. vremenski kontekst. Kao sociolog religije naprosto ostajem na poziciji kako moramo zajedno raditi na jednom novom poduhvatu, onom o kojem je Peter L. Berger pisao još krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, a koji se zove "dijalog između sociologije i teologije", i to onaj dijalog od kojeg je očekivati da će najvjerojatnije rezultirati u izuzetnim intelektualnim plodovima.

Međutim, jasno je da to zahtjeva partnere, sa obje strane, sa visokim nivoom otvorenosti. Jer kako to piše Berger, sve

„u nadi da će teolozi *qua* teolozi prestati neopravdano brinuti o bilo čemu što npr. sociolozi mogu da kažu o religiji jer će sociolog (*u svakom ozbiljnijem udžbeniku sociologije religije, već u uvodu se dá pročitati – dodao D. A.*) uvijek posmatrati religiju *sub specie temporis*, ali ostavljajući otvoreno pitanje da li, i kako se može *također* posmatrati *sub specie aeternitatis*.“
(Berger, 1967)

U nedostatku takvih partnera, kako to Berger ističe, „šutnja je dakako mnogo bolji kurs“.

STATUS OF THE SOCIOLOGY OF RELIGION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Is the “research field” of the Sociology of Religion changed since 1991?; Is there a process of overcoming the distrust towards the Sociology of Religion (within the religious communities and within society); The place of the Sociology of Religion in the frame of overall development of Sociology in general in Bosnia and Herzegovina; Empirical Research; Publishing; The Sociology of Religion within the Theological studies; Sociological study of religion in the educational institutions (Culture of Religion and History of Religion in High Schools; Sociology of Religion, Religions in the Contemporary World, History of Religion at the Universities in BiH; “Culture of Religion” as a study program offered at the Sociology Department; M.A. Program in Religious Studies at the University).

Key Words: *religion, sociology, Bosnia and Herzegovina, research, publishing.*

Literatura

1. **Abazović**, Dino (2010): *RELIGIJA U TRANZICIJI: Eseji o religijskom i političkom*, RABIC, Sarajevo.
2. **Berger**, Peter L. (1967): *THE SACRED CANOPY: Elements of a Sociology of Religion*, Doubleday, New York.
3. **Chrysoloras**, N. (2003): „Why Orthodoxy? Religion and Nationalism in Greek Political Culture“ - 1st LSE PhD Symposium on Modern Greece.
4. **Cvitković**, Ivan (2004): *SOCIOLOGIJA RELIGIJE*, DES, Sarajevo.
5. **Cvitković**, Ivan (2004a): *KONFESIJA U RATU*, Svjetlo riječi, Interreligijska služba *Oči u Oči*, Sarajevo-Zagreb, Sarajevo.
6. **Cvitković**, I. – **Abazović**, D. (2008): „The Development of Sociology of Religion in Bosnia and Herzegovina (1991-2007)“ u **Dorđević**, Dragoljub (ur.) (2008): *THE SOCIOLOGY OF RELIGION IN THE FORMER YUGOSLAV REPUBLICS*, YSSSR Annual XV, Niš.
7. **Davie**, Grace (2006): „Sociology of Religion“ u **Segal**, Robert A. (ed.) (2006): *THE BLACKWELL COMPANION TO STUDY OF RELIGION*, Blackwell Publishing.
8. **Flanagan**, K. (2003): „The Return of Theology: Sociology's Distant Relative,“ in **Fenn**, Richard K. (ed.) (2003): *THE BLACKWELL COMPANION TO SOCIOLOGY OF RELIGION*, Blackwell Publishing.
9. **Hamilton**, Malkom (2003): *SOCIOLOGIJA RELIGIJE*, CLIO, Beograd.
10. **Ljubović**, Esad (2005.): *SOCIOLOGIJA I DRUŠTVO*, DES, Sarajevo.
11. **McKinon**, A. (2002): „Sociological Definitions, Language Games, and the 'Essence' of Religion“, *Method and Theory in the Study of Religion*, 14, 61-83.
12. **Šušnjić**, Đuro (1998): *RELIGIJA (Tom I i II)*, Čigoja štampa, Beograd.
13. **Vrcan**, Srđan (2001): *VJERA U VRTLOZIMA TRANZICIJE*, Dalmatinska akcija, Split.

PROBLEMI SOCIJALNE EKOLOGIJE U BOSANSKO-HERCEGOVAČKOM DRUŠTVU

Dželal Ibraković

Sažetak. Kasniji razvoj socijalne ekologije na prostoru Jugoistočne Evrope bio je rezultat ukupnog zaostajanja, ali i ideologijskog odnosa spram životne sredine i okoliša u zemljama socijalizma. Taj razvoj je, kada je o Bosni i Hercegovini riječ, i dalje u zaostatku ne samo za zapadnim teoretičarima, nego i Bosne spram susjedstva. I dok su se na svjetskom planu događali mnogi ključni događaji, kao što je Samit o Zemlji u Rio de Janeiro (1992) Bosna i Hercegovina nije bila suočena ne sa teorijskim konceptom održivog razvoja, kao ikone savremenog doba, nego sa održavanjem života najvećeg broja svojih stanovnika (agresija i rat 1992- 1995.). To je imalo odraza i na rasprave o ekologiji koje još uvijek nisu postale teme iz epicentra dogovaranja dejtonski postavljenih struktura vlasti, ali i ustavne postavke države koji je i oblast ekologije stavio izvan državnog nivoa. Zato i ne čudi što je fragmentacija zahvatila sve oblasti uključujući i mjere u zaštiti okoliša, ali i teorijske postavke, obrazovanje, pa se tu nalazi i razvoj (kriza?) sociologije, ali i njenih brojnih podoblasti u kojima se nalazi uspostavljena i socijalna ekologija, ali u svijetu i sociologija okruženja, urbana ekologija, sociologija stanovanja, sociologija kvaliteta života, politička ekologija, sociologija kvaliteta življenja, što uz humanu ekologiju, kao preteču socijalne ekologije, predstavlja već čitav jedan sprektar posebnih disciplina. Nažalost, Bosna i Hercegovina nema još ni Udruženja sociologa i ima poprilično zapuštenu i fundamentalnu sociologiju koja je podijeljena i koja ne daje odgovor ni na jedno od brojnih otvorenih pitanja i BiH i svijeta u cjelini.

Ključne riječi: *Socijalna ekologija, održivi razvoj, sociologija, Bosna i Hercegovina*

„Ja mislim da je ovo bila jedna od najvećih katastrofa 20. stoljeća, a 20. stoljeću katastrofa nije nedostajalo. Najgore je to što je čovjek stupio na tlo izvan granica ljudskog znanja. To znači da je naše viđenje svijeta, naše mjesto u svijetu, naš sistem vrijednosti i naša spremnost da se svemu ovome suprotstavimo – sve je to došlo pod sumnju.“

Svjetlana Aleksijevič, bjeloruska književnica, autorica nekoliko knjiga o Černobilu

U cijelom XX stoljeću su se događale brojne nesreće, ali i ratovi, što nije bila smetnja da se i dalje inaugurira „rast bez granica“ i usavršavanje „gospodarenjem prirodom“ od strane čovjeka. Međutim, sve je više, a od početka šezdesetih godina prošlog stoljeća posebno, postajalo jasno da su granice rasta (ipak) dostignute. Nakon što je i u nauci od 1917. godine profunkcionirao i u upotrebu ušao termin ekologija kontraverznog njemačkog biologa Ernesta Hœckel- a (1866) ekologija će u prvoj polovici XXI stoljeća

postati ikonom svaštarenja, pomodarstva, upozorenja, političkog pokreta, propagandistički brend (u Sarajevu su i tramvaji „ekološki“ - ma šta to značilo). Kada je riječ o granicama rasta upravo tako nosi naziv prvi izvještaj Rimskog kluba (Meadows, 1973) naglašava sada već klasičnu strukturu uzroka ekološke krize: porast stanovništva problem hrane, iscrpljivanje sirovina, nedostatak energije i zagađivanje okoline (Cifrić, 1989: 90).¹ Uvođenje termina „humana ekologija“ u SAD-u (Mek Kenzi 1925. godine prvi put koristi termin „socijalna ekologija“) sve više se uloga čovjeka i društva stavlja u prvi plan i samim time fokus istraživanja se vezuje za ljudsko „gospodarenje prirodom“. Dugo vremena se u teorijskoj baštini čovječanstva vladavina prirodom, uspostavljena u vrijeme prosvjetiteljstva kao „neograničeni proces“ oblikovanja prirode, smatrana osnovnim postulatom. To je potisnulo i odgovornost čovjeka na Planetu, a takva vrsta antropocentrične pozicije ljudskog roda je prosto isključivala rasprave o upitnosti svijeta koji se formira. O tom periodu intenzivne industrijalizacije i danas najbolje ne govore mrtve rijeke širom razvijenog, ali i nerazvijenog svijeta, uništene šumske ogromne površine, isprpljeni energetske resursi? I sama činjenica da je čovjek problem okoliša (na čemu su nastale razne vrste ekoloških naučnih disciplina) uočio onoga trenutka kada je postalo jasno da je on - čovjek ugrožen i sa potencijalnim nestašicama hrane, vode, energetskih izvora, zbog zagađenog zraka i zemljišta, dovoljno govori da je svakovrsna vrsta teorije u svome korijenu u osnovi antropocentrička bez obzira što se danas razvija i u pravcu ekocentrizma, ili bioetike.

Humana ekologija je na početku svoga razvoja tretirana kao jedna od grana medicine, ali medicina nije u potpunosti mogla da tretira uticaj svih faktora životnog okruženja na čovjeka i obratno. „Stvaranjem ekološkog kompleksa stvorena je mogućnost analiziranja stabilnosti i promena unutar društvene strukture što je vodilo da nova orijentacija u humanoj ekologiji označi rađanje socijalne ekologije. U stvari, humana i socijalna ekologija

¹ Rimski klub je nastao 1968. godine, na inicijativu potpredsjednika FIATA Aurelija Pilcei-a koji je u Rimu sazvaio neformalni sastanak jednog broja istaknutih naučnika iz raznih oblasti života. Njihovi izvještaji su objavljeni kao posebne knjige i vrlo su uticajni. Činjenica da su „Granice rasta“ objavljenije u svijetu 1972. a prevedene u tadašnjoj zajedničkoj državi već je prijevod objavljen 1974. (Svarnost, Zagreb) govori o tome da je ta grupacija vrlo uticajna u svijetu. U teorijama zavjere se Rimski klub tretira kao organizacijama moćnih koji upravljaju svijetom. I dvije godine kasnije objavljen je i drugi izvještaj Rimskog kluba knjiga pod nazivom „Čovječanstvo na raskršću“ (i ta knjiga je u izdanju zagrebačke Stvarnosti već 1976. godine objavljena na južnoslavenskim jezicima- urednici Masarević Mihailo i Pestel Eduard.). Treći izvještaj „Preoblikovanje međunarodnog poretka“, a četvrti „Ciljevi čovječanstva“ (Laslo Wrwin (1979.), Ciljevi čovječanstva, Zagreb: Globus). Peti je „Nakon ere rasipanja“. O djelovanju Rimskog kluba podaci u: Marković, 1996: 189-206.

predstavljaju posebne nauke, no one jedna drugu ne isključuju već se naprotiv dopunjuju i podupiru.“ (Lučić, 2008; Vasović, 2006). Socijalna ekologija danas predstavlja sociološku disciplinu koja je od samog početka situirana i razvijana ponajviše u krugu sociologa. Naravno, tu se ne smije zanemariti da se tu neposredno naslanja i filofija, antropologija, etika, ali i sve više i pedagogija, psihologija i druge društvene i humanističke nauke. Odnosno, u tom periodu sredine i kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća započinje u cijelom svijetu čitav jedan pokret koji nosi ekološko obilježje. Njega karakterizira i analitičnost, ali i svojevrsni poziv na akciju. Tako je došlo i do poznate „poruke iz Mentona“ (Francuska) koju su potpisali 2200 naučnika iz 23 zemlje svijeta. Poruka ukazuje na kvarenje okoliša, iscrpljivanje prirodnih resursa, prenaseljenost stanovništva i glad (tada, 1971. godine, je na Zemlji bilo „samo“ 3,5 milijardi ljudi, a danas je taj broj dvostruko veći), ratove predlažući preraspodjelu enormnih izdvajanja za trku u naoružanju koja opet vodi novim opasnostima po ljudski život na planeti Zemlji. Iz ove poruke je proistekla Deklaracija iz Stockholma 1972. godine na posebnom samitu UN-a. I na jedan i drugi dokumenat veliki uticaj je imala mirotvorna multinacionalna organizacija Dai Dong. Ona je za svoj naziv uzela pojam iz predkonfucijske filozofije koji ima smisao u obrazloženju „da nije samo obitelj jednog čovjeka njegova obitelj, nisu njegova djeca jedina njegova djeca, već je čitav svijet njegova obitelj i sva djeca su njegova“ (Supek, 1978: 267-278).

Vrlo značajan faktor za uspostavljanje socijalne ekologije kao specifične sociologijske discipline jeste bio svjetski kongres sociologa u Evijanu (1966) koji je započeo sa tretiranjem ekoloških problema, da bi se na sljedećem kongresu u Varni (1970) formirao Istraživački komitet Svjetskog udruženja sociologa za socijalnu ekologiju.² Apeli iz Evijana dopiru i do naših vremena

² U okviru ISA (International Sociological Association) “Istraživački komitet za okruženje i društvo” postoji još od 1971. godine. U okviru iste organizacije ustanovljen je i redovni Newsletter of Research Committee 24 “Environment and Society”. I u okviru ESA (European Sociological Association) postoji Istraživački komitet za okruženje i društvo koji se, osim problemima okruženja u društvenom kontekstu, zanima i za pitanja održivog razvoja, kao komplementarne sociološke oblasti. (Više o tome može se naći na adresi: <http://esa-esn.org>.) Pre kao kuriozitet koji govori o porastu interesovanja nego kao upotrebljiv statistički podatak navodimo da je “Sekcija za sociologiju okruženja” Američkog sociološkog udruženja (ASA) 1976. godine imala 290 članova a u oktobru 2008. godine okupljala je 461 člana. Procesi “sociološkog otvaranja” u Evropi su obično nešto sporiji nego što je to u SAD-u. U Nemačkoj je, recimo, sociologija okruženja institucionalno i “zvanično” zaživjela tek 1994. godine, kada je “Sociologija i ekologija” podržana kao sekcija u okviru Nemačkog sociološkog društva, mada čak ni 1996. godine većina članova nije uvažavala činjenicu o novoj sociološkoj disciplini. Radije je bio u upotrebi naziv “socijalna ekologija” i “sociologija i ekologija” (Pušić, 2009).

kao i velika produkcija knjiga, časopisa, zbornika naučnih radova na teme iz oblasti socijalne ekologije. Ako pogledamo samo objavljene knjige tih godina sa ekološkom tematikom i održane brojne konferencije, formiranje specijaliziranih komisija UN-a, SAD-a, ali i evropskih razvijenih država, te uspostavljanje nacionalne i međunarodne legislative posvećene ekologiji, bit će jasnije da su to bili prijelomni trenuci za uspostavljanje discipline, a podsticaji za takvo što su došli sa raznih strana svijeta.

Za ukupni stav prema socijalnoj ekologiji velike zasluge pripadaju američkim sociolozima, a posebno pripadnicima Čikaške škole. U teorijskom smislu socijalna ekologija polazi od koncepta tri sistema: prirodni (ekosistem), socijalni (sociosistem - društvo) i tehnički (tehnosistem) i njihovim međusobnim uticajima. Tako između industrijskog i prirodnog sistema postoji *ekološki* problem, između industrijskog i društva – *ekonomski* problem, između društva i prirode *humanoekološki*, a *socijalnoekološki* povezuje sve prethodne. U globalnom smislu ona bi mogla da ima dimenziju i političke ekologije jer se bavi odgovorima na globalne ekološke probleme, pa tako i nauke o čovječanstvu, ali i u smislu političkog pokreta koji se zalaže za promjenu postojećeg stanja čovjekova okoliša. Socijalna ekologija polazi od teze da ekološki problemi imaju društvene uzroke i trebaju biti društveno rješavani, što zahtijeva promjenu razvojne paradigme (Cifrić, 2009: 198- 199).

Samo u sklopu sociologije postoje brojne naučne poddiscipline, od kojih je socijalna ekologija sve više i sama postaje osnovom daljeg grananja specijalitičkih oblasti kakve su sociologija okruženja, urbana ekologija, sociologija stanovanja, sociologija kvaliteta života, politička ekologija, sociologija kvaliteta življenja, a sigurno je da su ekološka pitanja nezamjenjiva i u industrijskoj sociologiji, ekonomskoj sociologiji, sociologiji naselja i urbanoj i ruralnoj itd. Naravno, u općoj sociologiji („krovnoj“) iz analize univerzitetskih udžbenika je jasno da od apsolutnog negiranja problema okruženja „kao takvog“ (Fiamengo, 1982), pa do Gidensa koji posvećuje posebno poglavlje ekologiji (2005: 614-650) stvari idu ka promjeni stanja, odnosno značajnijoj tematskoj zastupljenosti ne samo ekologije kao posebne cjeline nego i tretiranja svih drugih „klasičnih“ socioloških tema i iz ekološkog diskursa.³

³ Brojne teorijske rasprave na bilo koju temu koje su se pojavile nakon 1970. godine neminovno nose sobom dimenziju propitivanja ekoloških problema kao sudbinskih problema čovječanstva čemu su doprinos dali i autori posebno lijeve orijentacije. Tako Andre Gorz izlazi sa knjigom „Ekologija i politika“, a tu su i čitav niz drugih autora (Gorz, 1982; Rifkin, 1986; Habermas, 1988; Weizsäcker, 1988; Grul, 1985; Toffler, 1975; Capra, 1986 i brojni drugi autori). Od Beckovog „društva rizika“ sve do Giddensove tematske knjige „Klimatske promjene i politika“ (Gidens, 2010) postaje jasno da se mijenja i tematska usmjerenost istaknutih socioloških autora u svijetu što je rezultiralo i promjenom u većini socioloških disciplina. Ondje gdje takve promjene nema (usmjerenost ka suštinskim pitanjima vremena u kojem se nalazimo), tu se

I noviji domaći autori udžbenika iz sociologije, doduše još samo kroz natuknuce i podnaslove otvaraju ovo pitanje i daju mu značaj tematske oblasti (Kukić, 2004; Žiga, 2008; Šijaković, 2003; Cvitković, 2007⁴). Sociologija je često životnu sredinu, prostor, okruženje, tretirala kao nešto „izvan“, što ne spada u razvoj nego je nepromjenjiva kategorija.

Sredinom šezdesetih godina XX stoljeća dolazi do naglog razvoja ekologije što podrazumijeva i promjenu njenih premisa.

Ona počinje probleme ravnoteže u prirodi da istražuje i promišlja i sa stanovišta odnosa ljudsko društvo – priroda. Do poremećaja ravnoteže u prirodi dolazi, prije svega, kao posljedica narušavanja ravnoteže među ljudima, u društvu. I zato se u prirodi može uspostaviti ravnoteža tek kada se uspostavi i postigne ravnoteža u društvu, u socijalnim strukturama. Time ona razvija svoj društveni karakter kao važan segment cjelokupnosti onoga što danas nazivamo ekologija.

Eksplozija na nuklearnom reaktoru ruske nuklearke u Černobilu (1986.) je bila podsticaj da se problem cjeline Planeta Zemlje stavi u prvi plan, ali je jasno da su i prije ove katastrofe započele ozbiljne rasprave i već oblikovan koncept održivog razvoja kao suštinski koncept opstanka čovječanstva. Koncept održivog razvoja se pojavljuje u izvještaju Brundtland komisije UN-a iz 1987. godine pod nazivom „Naša zajednička budućnost“ i on u suštini nosi mudrost poglavice Sietla (Zemlju smo naslijedili od predaka, a posudili od potomaka): *Održivi razvoj* je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacija, a da istovremeno ne ugrožava mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe

Veliko je pitanje da li je tada došlo i do promjene paradigme u društvenim naukama, a posebno sociologiji, ali je jasno da i u teoriji više nije bilo ništa isto kao ranije. Naravno, upozorenja su stizala i mnogo, mnogo ranije, ali je cijeli svijet bio uljulkan u hladnoratovsku borbu brojki i ideološke bitke oko „neograničenog“ razvoja. Tu i tamo uputili bi se vapaji čovječanstvu koje je srljalo u ono što mnogi teoretičari nazivaju receptom za kuhanje raka. Naime, poznato je da je najbolji način da se rak skuha taj da se ostavi u hladnoj vodi koja se onda polako zagrijava. Njega postepeno povećavanje temperature jednostavno uspava i nema iskakanja kakvo je recimo kao kada ga stavljate u klučalu vodu. Savremeni svijet je sa Kopenhagenom 2009. godine (Samit UN o klimatskim promjenama ili globalnom zatopljanju) samo i javno objelodanio da se temperatura u loncu u kojem se nalazimo kao ljudska vrsta

sociologija nalazi u krizi. To jeste paradoks: da se sociologija u suštini kao nauka pojavljuje kao objašnjavanje krize društva i zbog čega i postoji, a ondje gdje je kriza pojedinih društava posebno izražena ona je u stagnaciji i pred „ukidanjem“.

⁴ I. Cvitković, *Sociologija religije*, DES Sarajevo, 2007., poglavlje „Religija i ekologija“ (str.368-378).

zajedno sa biljnim i životinjskim i inim svjetovima na Planeti Zemlji postepeno – povećava. Razlika od ostalih promjena jeste da je ljudska vrsta po prvi put i sama odgovorna za ovo povećavanje koje prijeti ogromnim katastrofama. Naravno, kao i kod rakova i kod ljudi vlada poprilična uspavanost, lagodnost u ugodnost koja im formira iluziju da su im dani sreće dugi, dugi. Odnosno, beskrajni. Još „samo“ da se ostvari daljnje (obećavajuće) produženje života i za nemali broj bi se ostvario raj na Zemlji. Da li je to tako?

Sigurno da nije, i naravno da bi promišljanje novih tendencija post-postmodernog društva moralo da bude i sa novim fantazijama (imaginacijama) u traženju rješenja. Rješenja od koga i za koga? U ljudskoj perspektivi (još uvijek) se katastrofa događa nekom drugom. To Slavoj Žižek objašnjava sa Lakaonovom pticom: „Oni se ponašaju kao ludak iz vica koji Lakanovi sljedbenici koriste da bi ilustrovali ključnu ulogu znanja Drugog: čovjeka koji je ubijeden da je sjeme odvedu u ludnicu u kojoj ga doktori konačno ubjede da nije sjeme nego čovjek; ipak, on se, (ubijeden da je čovjek a ne sjeme) nakon što su ga izliječili i pustili iz bolnice, ubrzo vraća tresući se od straha i kaže – ispred bolnice je neka ptica, plašim se da će me pojesti. “Čovječe”, kaže doktor, “vrlo dobro znaš da nisi sjeme već čovjek”. “Naravno da ja to znam”, “odgovara pacijent”, “ali, *jeste li sigurni da i ptica to zna?*” (Žižek, 2008). Ovakva vrsta savremenih paranoja je prisutna među ljudima, ali pretpostavljeno znanje vrlo brzo biva potisnuto nekim novim vijestima katastrofičnog karaktera - tako da se može reći i da živimo u vrijeme obično katastrofalnih novosti (tzunami, poplave, zemljotresi, saobraćajne nesreće, ratovi, bombaši samoubice, terorizam...) u kojem se i ekološke katastrofe i nesreće doimaju kao skoro prozaične. Naime, ko to prijeti zatopljanjem kada je napolju uobičajno, a agencije prodaju nove paket aranžamane turističkih destinacija širom svijeta. Sa izvjesnom dozom intelektualnog gađenja se i teoretičari odnose spram tih nagovještaja o napretku „bez granica“ koji hitno treba kočničara: „Danas, kada je pojam ekologije postao sastavni deo svakodnevnog života i uz pomoć kog pokušavaju da se objasne mnogi savremeni procesi, nisu neočekivani ni mnogi i raznovrsni pokušaji da se unutar pojedinih naučnih disciplina nađe prostor i za teme omeđene interesovanjem za životnu sredinu”. (Pušić, 2009: 28).

Možemo se složiti sa Gordanom Mitić (Mitić, 2007) da je dugo vremena sociologija bila izvan problema ekologije. „Oblasti istraživanja koje se bave odnosom između društvenog djelovanja (akcije) i procesa u prirodi su sociologija nauke i sociologija saznanja. Ono što je bilo karakteristično za društvene nauke u cjelini u njihovom preekološkom periodu jeste to da je akademsku društvenu nauku, naročito psihologiju i sociologiju, karakterisao antropocentrizam koji je promovisao shvatanje da su ljudska bića podložna uticaju i uslovljena isključivo njihovom društvenom sredinom; čak i tada kada se sociologija počela baviti ekološkim pitanjima (socijalna i humana ekologija u

svojoj ranoj fazi) nije tom prilikom istraživala odnose između procesa u prirodi i društvenog delovanja. Ekološke probleme je više posmatrala kao društveno konstruisana „*društvena strašila*“ i sklanjala pogled od njihovog uticaja na ekosisteme. Jasno je da ekološki problemi sa kojima se suočava savremeno društvo danas, kako je konstatovano, nisu u potpunosti novi, ali kako to ističi Mitićeva „ono što je novo je obim, odnosno rasprostranjenost i univerzalnost ovih problema posmatrana po različitim obilježjima savremenog društva.“

Ivan Cifrić, parafrizirajući Enthonya Giddensa, s pravom ističe da se sa industrijalizacijom i pojavljuje više vrsta suštinske ljudske ekspanzije kako u užu i širu životnu sredinu, tako i u samu bit materije:

1. *Ekspanzija* (širenje) u *prirodni prostor* koje je karakteristično za agrarna i seljačka društva koje se odvijalo „kao osvajanje i kultiviranje još slobodnog prostora ili pak potiskivanje drugih zajednica.“⁵ Ovo širenje u prostoru se odvija kod ljudske zajednice ne na osnovu instinkta nego kroz: *reciprocitet i kooperaciju* s drugim koji žive na tom prostoru potrebnom za život zajednice, *kompeticijom* u kojoj tehnološki razvijenije civilizacije zauzimaju više prostora i onim što se najčešće u historiji pominje - *prinudom*, odnosno *ratnim osvajanjima*. Mada nam se čini, u historijskom i tipološkom smislu, da je ovaj način širenja u prirodnom prostoru prevaziđen, on je vjerni pratilac ljudske vrste od prvih znakova pojavljivanja čovjeka na Zemlji do savremenog doba. Ovakvo širenje u prirodni prostor ima više aspekata kao što su: *širenje* vlasti i upravljanja teritorijom, *ekonomsko* korištenje prirodnih dobara (resursa) te *kultiviranje* prostora. Bilo koji aspekt da je u pitanju, on je povezan sa ograničenim potencijalom Zemlje i kao što smo vidjeli iz odnosa prema Arktiku nastavlja se trend i prema još uvijek nedostupnim prirodnim resursima koji su donedavno bili tretirani kao zajedničko dobro čovječanstva.

2. *Ekspanzija u socijalni prostor* jeste u neposrednoj vezi za promjenom načina života unutar društva kako bi se osigurala takva organizacijska struktura koja bi omogućila (opet) ekonomsku efikasnost. To dovodi do stalnih promjena socijalne okoline. To je jedna od konstanti ljudskog roda s kojom u vezi jeste i svaka forma *eksploatacije* ljudskog rada. Eksploatacija i socijalna diferencija prema čovjeku kao pojedincu (bilo da se radi o ženi, čovjeku ili djetetu) manifestira se i u socijalnoj stratifikaciji društva i podjelama na društvene grupe. Onaj odnos kojeg čovjek ima u prvoj vrsti ekspanzije (širenju u prirodni prostor) se, uglavnom, nastavlja i prema drugom čovjeku dajući cijelom procesu ove vrste ekspanzije razne ideološke forme (nadređenosti rasa

⁵) Cijela argumentacija o ekspanzijama ljudske vrste jeste u djelu Ivana Cifrića „Napredak i opstanak (moderno mišljenje u postmodernom kontekstu“. (Cifrić, 1994: 20- 26.)

jednih nad drugim, nacija, država, vjera, političkog koncepta, svojinskih odnosa itd.) kako bi se prikrilo osnovni poriv ljudske vrste ka dominaciji i konceptu klasičnog „gospodarenja“ (prirodom, drugim ljudima, drugim narodima). Promjena socijalnog prostora imala je i ima, itekako, uticaja na prirodnu okolinu, a savremena industrijska (tehnološka) civilizacija sa konceptom globalizacije pokušava da eliminiira svaki drugi pogleda na svijet govoreći čak o liberalnom ekonomskom i političkom konceptu kapitalizma kao „kraju historije“, odnosno i na toj osnovici i neizbježnosti „sukobu civilizacija“.⁶

3. *Ekspanzija u makro prostor* jeste novijeg datuma i vezana je osvajanje svemira o čemu je već bilo nešto govora. Pored osvajačkog karaktera i sigurno velikih mogućnosti koje nudi sobom dominacija nad svemirom, svemir na početku XXI stoljeća predstavlja i pitanje vojno-političke dominacije te otvara dodatne mogućnosti dominacije i na Zemlji, obzirom da su najveći dio savremenih telekomunikacionih uređaja direktno povezani sa sistemom svemirskih satelita koji kruže oko Zemlje. Mada je došlo do prave informatičke revolucije koja daje sliku slobode komunikacija među ljudima, time i širenja i dostupnosti informacija ljudima na cijeloj planeti, taj napredak omogućava i mnogo efikasniju kontrolu, selekciju i filtriranje informacija, njihovu kompjutersku obradu i davanje slike o događajima prema željama i scenarijama onih koji su kontrolori protoka informacija i koji prednjače u tehnološkom razvoju. Dominacija u svemiru se naslanja na jednu praiskonsku želju čovjeka da spozna beskrajne svemira i svoga mjesta u tom veličanstvenom zdanju.

Sa ekološkog stanovišta nije zgoreg napomenuti da je na samom početku ispoljen neodgovoran odnos čovjeka spram i tog svog „proširenog“ okruženja. Naime, mnogo je već otpada nehajno odbačeno u svemiru sa čovjekovih misija i svemirskih stanica. Potencijalnim svemirskim „posjetiocima“ našeg planeta to je prvi utisak i putokaz prema Zemlji koja se sve više može posmatrati kao deponija smeća ljudske rase.

4. *Ekspanzija u mikrosvijet*. Ulazak u tajne ćelije i svojevrsno „koloniziranje tijela“⁷ također predstavlja stalnu ljudsku opsesiju, ali su nove tehnologije, a prije svih mikroelektronika, informacijska tehnika i genotehnika, na koju se naslanja i takozvana nanotehnologija. Nanotehnologija je u u čestoj upotrebi i za fazu razvoja u prvom desetljeću XXI stoljeća je karakteristična da se njome označavaju različiti sadržaji. U jednom tumačenju ona označava sve

⁶ Tome su veliki podsticaj dala dva popularna, ali u cijelom svijetu vrlo osporavana djela. Peter Huntington: Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka, Izvor Zagreb 1997. i Francis Fukuyama: Kraj povijesti i posljednji čovjek, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.

⁷ Izraz kojeg je prvi uveo Paul Virilio, (prema. Cifrić, 1994: 23). O genetski modificiranoj hrani osnovne informacije piše Entoni Gidens (Gidens, 2005: 641- 647).

što se odigrava na nano ljestvici veličina u slijedu opće minijaturizacije makroskopskih objekata ka sve manjima i manjima, a s druge strane podrazumijeva proizvodnju strojeva, naprava, atom po atom odnosno molekulu po molekulu. Radi označavanja ovog praktičnog korištenja često se koristi i izraz molekularna nanotehnologija. Najčešća primjena je u medicini, autoindustriji i elektronici, mada se polje primjene širi i na druga područja. I dok bi se nanotehnologija mogla tretirati kao (tehnološki napredak) upitnost ispitivanja gentike, posebno čovjeka, ali i proizvodnje hrane, je izazvala brojne reakcije koje traju i smještaju se kako u oblast etike, ali i pozitivnog zakonodavstva. Otvorene nedoumice su povezane i sa do sada nepostojećim iskustvom jednog glabalnog društva koje se našlo u proizvedenoj iluzionističkoj dilemi: da li krenuti neuhodanim stazama razvoja gdje su otvorena brojna pitanja na koja nema pravog odgovora, ili zaustaviti razvoj dok se ne utvrde pravi parametri. Naravno, ta dilema je lažna samim time što putevi kapitala koji su ponajviše vezani za njegovu globalizaciju i tretiranja cijelog svijeta, pa i prirodne okoline kao potencijalne robe i tržišta u cilju ostvarivanja profita, takvi da su i dosadašnje etičke dileme (kamata i lihvarstvo, rad djece, rad u teškim uvjetima za malu nadnicu, beskorpuoznost u kupovini ili otimanju zemljišta i drugih dobara, vođenje ratova čiji su i uzroci i posljedice vezani za profit, genocid spram pojedinih naroda i etničkih skupina, proizvodnja i stalno usavršavanje oružja za masovno uništenje, uništavanje prirode makar se znalo za štetne posljedice itd.) bile takvog karaktera da su na kraju na razne načine ipak ostvarivane. Tako se i početkom XXI stoljeća pitanje „zabrana“ kloniranja , ekperimeneata sa genetskim materijalom, varira od dozvoljene „korisne“ primjene, do nezavisnih fondova koji financiraju takve eksperimente, ili se provode u onim zemljama koje ne mare puno za međunarodne konvencije. Bez ikakve sumnje da se, u suštini, ipak, radi o vrlo kontroliranom procesu obzirom da skupa istraživanja ipak jesu i kontrolirana (i financirana) od strane najmoćnih zemalja i pojedinaca. Posljedice te ekspanzije nisu vidljive golim okom, jer se radi o genima, a dosadašnja iskustva govore da su bez obzira na stalna proširenja dometa spoznaje čovjekova znanja još uvijek mala i nedovoljna da ne bi izazvala nesagledive posljedice, jer predstavlja remećenje prirodne ranoteže „iznutra“ koja može imati nepopravljive posljedice.

I kroz ove primjere se potvrđuje da su sve ljudske ekspanzije, o kojim je bilo govora u prethodnom izlaganju, takve da osiguravaju dominaciju ljudi jednih nad drugima, dominaciju naroda i država, te dominaciju određenih modela koji su pod kontrolom najuticajnijih i najbogatijih. Taj omjer u kontroli, korištenju i dostupnosti svjetskog bogatstva, pokazuju sva relevantna istraživanja, da se uprkos globalizaciji kao fenomenu kojeg razumijevamo kao svjetski model proizvodnje, trgovine, ali i političke i vojne dominacije, povećava jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja, te da se vrši nevidena

koncentracija bogatstva u rukama malog broja ljudi u svijetu. Tako Boaventura de Soza Santos ističe da 500 multinacionalnih kompanija kontroliše 70 posto svjetske trgovine, a 1 posto multinacionalnih kompanija drži 50 posto direktnih svjetskih investicija. (Santos, 2002: 10-13). Prema izvještajima UNDP iz 2001. godine više od 1,2 milijarde ljudi (što je oko četvrtine ukupne populacije) živi u apsolutnom siromaštvu, odnosno ima prihode manje od jednog dolara dnevno, a čak 2,8 milijardi ljudi na Zemlji živi od dva puta veće sume (2 dolara dnevno). Prema podacima iz 1995. godine sačinjenim od strane Svjetske banke grupa siromašnih zemalja, u koju spada čak 85, 2 posto svjetske populacije, posjeduje samo 25,1 posto svjetskog kapitala, a grupa bogatih zemalja, u kojima živi tek 14,8 posto svjetskog stanovništva, posjeduje 78,5 posto svjetskog kapitala. Povećava se razlika u bogatstvu i među najrazvijenijim zemljama, a između 1994. i 1998. godine 200 najbogatijih ljudi u svijetu više je nego udvostručilo svoje bogatstvo. Kapital troje najbogatijih ljudi na svijetu prevazilazi stopu domaćeg bruto proizvoda u 48 najnerazvijenih zemalja svijeta. U zemljama u razvoju se javlja čak 90 posto ukupnog broja bolesti u svijetu. Ovih nekoliko osnovnih podataka pokazuju da čovjekov upliv u prirodu, u svakom pogledu, nosi primarno društveni karakter i da je neminovno da se problemi savremenog ljudskog društva sagledavaju kao multidisciplinarni. Tu socijalna ekologija (i ne samo ona) ima bezbrojna pitanja za analizu i predlaganje najboljih rješenja.

Bosna i Hercegovina

Naglo zanimanje za pitanja ekologije iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća nije mimoišlo ni bivšu zajedničku državu – SFRJ. Naime, razvoj socijalne ekologije se mora posmatrati na širem planu, jer i skoro dvadeset godina nakon disolucije bivše zajedničke države još uvijek na teorijskom planu postoji izražena komplementarnost u oblasti društvenih nauka i zajednički projekti jer je i ideološko, ali i drugo naslijeđe, gdje je objektivna upućenost jednih na druge i dalje izražena, što uz jezičku kompatibilnost doprinosi razvoju sličnih tendencija u razvoju društvenih nauka. Tako je već 1973. godine na području SFRJ formiran Savez za zaštitu i unaprijeđenje čovjekove sredine Jugoslavije. Brojna su i teorijska promišljanja koja su dobila zreli izraz u djelima Rudija Supeka, Ivana Cifrića, Danila Ž. Markovića, čemu su doprinos davali i autori iz BiH: Abdulah Šarčević, Ljubomir Berberović, Mustafa Omanović, kasnije Krstan Malešević, Fahrudin Novalić (djeluje u Zagrebu), Jusuf Žiga, da se pomenu samo neki. I na društvenom planu su pokretana pitanja ekologije, njene popularizacije u čemu je nemjerljiv doprinos dao BiH TV novinar Nijaz Abadžić koji je i autor više knjiga iz oblasti ekologije.

Bibliografija radova iz ove oblasti za prostor cijele bivše zajedničke države je rađena, ali izvan BiH i čini se da tek treba istraživačkih napora da se

istraži doprinos BiH autora u razvoju ekologije u cjelini, pa i socijalne ekologije (Murati, 1995).⁸

U dokumentima se naglašava da je: Republika Bosna i Hercegovina je, kao sastavna federalna jedinica bivše Jugoslavije, bila, u sklopu strateškog planskog razvoja zemlje, predodređena kao siroviniska i energijska baza privrednog razvoja zemlje, ali i prostor za razvoj bazične i vojne industrije. Srazmjerno veliki hidro i termo energijski potencijal, velike zalihe uglja i ruda metala, su omogućile proizvodnju: više od polovine jugoslovenske proizvodnje uglja, 70% proizvodnje ruda i samih metala željeza, aluminija, olova i cinka, te skoro 50% proizvodnje električne energije. Također, veliki dio hemijske industrije (na bazi azota i klor) bivše Jugoslavije je bio lociran u Bosni i Hercegovini.

Dakle, intenzivna eksploatacija prirodnih resursa sa, uglavnom, pretežno zastarjelim i visoko zagađujućim tehnologijama i devastacijom okoliša, od države diktiranim (netržišnim) cijenama sirovina i energije, nisu bili perspektivna osnova izbalansiranog razvoja: ekonomija - ekologija, dakle održivog razvoja u Bosni i Hercegovini. (Procjena, 2002).

Od Dejtonskog sporazuma, pitanja životne sredine u BiH bila su u odgovornosti vlada entiteta. Odgovarajući organi vlasti su Ministarstvo okoliša i turizma Federacije BiH, Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju RS i Odjeljenje za komunalne poslove Distrikta Brčko. Rad oba entitetska ministarstva i Odjeljenja Distrikta Brčko se zasniva na sljedećim zakonima o životnoj sredini:

- Zakon o zaštiti životne sredine,
- Zakon o zaštiti vazduha,

⁸ EKOLOGIJA skozi politiko, ekonomijo, znanost, religijo: izabrana bibliografija. U: *Časopis za kritiko znanosti*, 19(1991), št. 142-143. str. 78-83. - (popis odabrane inozemne literature); JAKŠIĆ, Božidar: Bibliografija periodike o čovjekovoj sredini i ljudskim naseljima. U: *Gledišta*, 21 (1980), br. 1-2, str. 97-120.; LOGOŽAR, Jasenka; MIHELJ, Stela: Prilog bibliografiji iz socijalne ekologije: 1970-1989. U: *Ekološke dileme: zbornik radova / priredio Ivan Cifrić*. - Zagreb: Sociološkodruštvo Hrvatske, 1989. - str. 237-247. - (Biblioteka Revije za sociologiju: knj. 11); MURATI, Tomislav: Prilog bibliografiji iz socijalne ekologije. U: *U susret ekološkom društvu / priredio Ivan Cifrić*. - Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1990. - str. 161-193. (Biblioteka Revije za sociologiju: knj. 16); MURATI, Tomislav: Bibliografija radova iz interdisciplinarnog područja ekologije iz zaštite okoliša (1990-1992). U: *Socijalna ekologija*, 2(1993), br. 1, str. 99-122.; MURATI, Tomislav: Bibliografija radova iz interdisciplinarnog područja ekologije iz zaštite okoliša (1990-1994). U: *Socijalna ekologija*, 3(1994), br. 2, str. 85-115.; ZLATIĆ, Mila: Humana ekologija - selektivna bibliografija. U: *Društvene promjene u prostoru: zbornik radova / ur. Dušica Seferagić*. - Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1991. - str. 159-201. [sadrži samo popis literature na stranim jezicima]

- Zakon o zaštiti prirode,
- Zakon o upravljanju otpadom,
- Zakon o vodama i
- Zakon o Fondu za zaštitu životne sredine.

Bosna i Hercegovina nema svog krovnog zakona o okolišu, a u Federaciji BiH se problematika okoliša prenosi i na nivoe kantona/županija. Inače i postojeći zakoni su pripremljeni uz finansijsku i tehničku pomoć Evropske komisije i PHARE programa, sa namjerom razvoja zakona koji bi bili u skladu sa relevantnim direktivama Evropske unije i koja bi bila harmonizirana za oba entiteta i Distrikt Brčko. Zakoni su usvojeni u od 2002-2006. godine.

Stanje ekologije, ali i društvenih odnosa u jednoj neuređenoj državi, utiče i na razvoj društvenih nauka, gdje vlada stihijnost i svojevrsna višestruka improvizacija. To se odnosi na socijalnu ekologiju kao posebnu sociološku disciplinu. Ona je, prvo, prema našim saznanjima uspostavljena kao izborni predmet na poslijediplomskom studiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu nakon 1997. godine. U međuvremenu su se na više fakulteta uspostavili predmeti koji su usko vezani za te fakultete kada je o ekologiji riječ. Ono što je evidentno jeste da u BiH nema nikakvog udžbenika iz ove oblasti. (Ibraković, 2007).

Zaključak

Socijalna ekologija je tek u početnoj fazi razvoja u Bosni i Hercegovini i još uvijek se nije ustabilila ni u metodološkom, niti u teorijskom utemeljenju kroz razvoj posebnih kolegija na univerzitetu. Smatramo da se tu kriju mogućnosti obnove i osvježenja i same sociologije, to bi sa uspostavljanjem društva sociologa BiH jedna od sekcija svakako trebala da bude i sekcija za socijalnu ekologiju. U međuvremenu bi trebalo ići na zajedničke projekte u širem regionu kako bi se širila nužna ekološka svijest u Bosni i Hercegovini u čemu sociologija može i treba dati značajniji doprinos. U sklopu preispitivanja mjesta i uloge sociologije u BiH društvu nužno je vidjeti i ovaj aspekt obzirom na činjenicu da je BiH po svojim prirodnim ljepotama poznata, a da nehajni odnos prema ovoj izuzetnoj ljepoti doprinosi i stvaranju loše slike, a i ugrožavanja života i ljudi i njihovog okoliša. Divlja kapitalizacija i siromaštvo umanjuje značaj ove problematike koja sa planskim osmišljavanjem može da bude i izvor i novih radnih mjesta i ostvarivanja koncepta čistije proizvodnje, te održivog razvoja u cjelini (organska hrana, eko turizam, gazdovanje šumama, obrada zemljišta, ljekovito bilje itd.).

THE PROBLEMS OF SOCIAL ECOLOGY IN BOSNIAN SOCIETY

Abstract

The postponed development in the field of social ecology in the area of Southeastern Europe was a result of a general delay of development, but also due to an ideological view of the environment in most of the socialistic countries. When it comes to Bosnia and Herzegovina, this development is further behind not only compared to the West and its theorists, but compared to the neighbor countries. And while at the global level they have been many crucial events, such as the Earth Summit in Rio de Janeiro (1992), Bosnia and Herzegovina was not faced with the theoretical concept of sustainable development, as one of the icons of modern times, but struggled to maintain the majority of his population alive (aggression and war from 1992 to 1995.). This fact had great influence on the course of discussions about ecology. This topic has not been prioritized by the current structure of government, which was put in place by the Dayton agreement, while the field of ecology has been placed outside the government responsibility. Therefore, it is no surprise that fragmentation affected all areas, including measures to protect the environment, but also the research and theoretical groundwork along with education. These are the main drivers and conditions for the development of sociology, while the lack thereof unavoidably creates a crisis within the scientific field, easily passed on to the numerous sub fields of sociology, which includes an established domain many disciplines like social ecology, environmental sociology, ecology of urban development, sociology of housing, sociology of life quality, political ecology, as well as human ecology. Unfortunately, Bosnia and Herzegovina still does not even have an association that would gather experts from the domain, while the fundamental sociology has been neglected and divided. As such, it does not offer answers to any of the current questions regarding Bosnia and Herzegovina and the World as a whole.

Key words: *social ecology, sustainable development, sociology, Bosnia and Herzegovina*

Literatura

1. **Beck**, Ulrich (2001): Rizično društvo, Filip Višnjić, Beograd.
2. **Capra**, Frijof (1986), Vrijeme preokreta, Zagreb: Globus.
3. **Carter**, Neil (2004): Održivi razvoj, Barbat, Zagreb.
4. **Cifrić**, Ivan (1989), Socijalna ekologija, Zagreb: Globus.
5. **Cifrić**, Ivan (1994): Napredak i opstanak (moderno mišljenje u postmodernom konfliktu), Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
6. **Cifrić**, Ivan (2009), Pojmovnik kulture i okoliša, Zaprešić: Visoka škola „Baltazar Adam Krčelić“.
7. **Cifrić**, Ivan (ur) (1988), Društvo i ekološka kriza, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
8. **Cvitković**, Ivan (2007), Sociologija religije, Sarajevo: DES.
9. **Gorz**, Andre (1982), Ekologija i politika, Beograd: Prosveta.

10. **Gruhl**, Herbert (1985), Jedna planeta je opljačkana, Beograd: Prosveta.
11. **Habermas**, Jurgen (1986), Filozofski diskurs Moderne, Zagreb: Globus.
12. **Ibraković**, Dželal (2007), Održivi razvoj i Bosna i Hercegovina, Odjek, ljeto 2007. Sarajevo, XL (2), str. 20-26.
13. **Kukić**, Slavo (2004), Sociologija: teorije društvene strukture, Sarajevo: Publishing.
14. **Lübke**, Herman; Ströker Elisabet (1990), Ekološki problemi u kulturnoj mijeni, Sarajevo: Veselin Masleša.
15. **Lučić**, Miomirka (2008), Teorijsko i predmetno određenje socijalne ekologije, Sociološka luča (II) br. 2, str. 105-11.
16. **Malešević**, Krstan (2004), Čovek protiv sebe (ogledi iz socijalne ekologije), Beograd: Ekonomski fakultet.
17. **Marković**, Danilo Ž. (1996), Socijalna ekologija, Beograd: Zavod za udžbenike u nastavna sredstva.
18. **Meadows**, D i drugi (1974), Granice rasta, Zagreb: Stvarnost.
19. NEAP Nacionalni program za zaštitu okoliša BiH, Sarajevo- Banja Luka 2003.
20. Funkcionalni pregled sektora okoliša u Bosni i Hercegovini, završni izvještaj, Agriconsulting S.p.A., Sarajevo 2005.
21. **Mitić**, Gordana, Pre-ekološka sociologija i ekološka reflektivnost savremene sociologije, Godišnjak za sociologiju, Filozofski fakultet: Niš, god. III (2007), br. 3, str. 61-78.
22. **MURATI**, Tomislav(1995), Bibliografija socioloških i problema srodnih bibliografija: 1963- 1994.. Druš. istraž. Zagreb 16-17/God. 4 (1995), br. 2-3, str. 373-389.
23. **Novalić**, Fahrudin (2003): Rasipanje budućnosti (Kritika mita napretka i cinizma rasipanja), Zagreb, Alinea.
24. Procjena održivog razvoja u BiH (pripremni materijala za konferenciju UN u Johanesburgu) www.mvteo.gov.ba/org_struktura/sektor_prirodni...o.../BiH/?... (posjeta 01. 09. 2010.)
25. Prvi Nacionalni izvještaj Bosne i Hercegovine u skladu sa okvirnom Konvencijom Ujedinjenih Nacija o klimatskim promjenama, Banja Luka, oktobar 2009. godine.
26. **Pušić**, Ljubinko, Sociologija okruženja u traženju svog akademskog i istraživačkog profila, Zagreb, Sociologija i prostor, 47 (2009) 183 (1): 27–42.
27. **Santos de Soza**, Boaventura, Prosesi globalizacije, Reč, Beograd: Fabrika knjiga B 92, broj 68/14 (2002), str. 10 -13.
28. Slavoj Žižek, /2008), Cenzura danas: Nasilje, ili ekologija kao novi opijum za mase www.filozofija.info/index. (posjeta 9. 05. 2009.)
29. **Stoett**, Peter (2005), Environmental Security in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina, numero 29, CEPES, Centre d'études despolitiques étrangères et de sécurité, Concordia University, Montreal.
30. **Supek**, Rudi (1978), Ova jedina Zemlja, Zagreb: SNL.
31. **Supek**, Rudi, Ekologija i socijalizam. U: Gledišta, god. 13 (1972), br. 3-4, str. 327-338.
32. **Šijaković**, Ivan (2003): Sociologija Uvod u razumevanje (post)modernog društva, Banja Luka: Ekonomski fakultet.
33. **Vasović**, Vesna (2006), Ekološka kriza i savremena teorijska misao, Kragujevac: Festival kvaliteta, str. 12-16.

34. **Vulović**, Dobrica (ur.) (1987), Samoupravno društvo i ekologija, Beograd : Centar za marksizam univerziteta.
35. **Weizsäcker**, C.F. (1986), Jedinstvo prirode, Sarajevo: Veselin Masleša.
36. **Žiga**, Jusuf , **Đozić**, Adib (2008), Sociologija, Tuzla/Sarajevo: Off-set.

TRANS-NACIONALNOST SOCIOLOŠKE MISLI - uz 100. obljetnicu i 35. kongres Njemačkog društva za sociologiju -

Mile Lasić

Sažetak. U zapadnom svijetu sociološka znanost traga, između ostalog, za odgovorima na pitanja globalizacije i transnacionalizacije, djeljivog suvereniteta, višerazinskog upravljanja ili supsidijariteta, regionalizma i tzv. upravljanja s onu stranu nacionalne države, dok o tomu kod nas uglavnom šute i sociološka i politološka znanost. Sve što je povezano s pojmom „trans-nacionalizacije“ ili „prekogranične socijalizacije“ otvara i tamo i ovdje, i u teorijskom i empirijskom pogledu, više pitanja nego što se u ovom momentu može dati odgovora. Zbog toga i jeste za 35. kongres Njemačkog društva za sociologiju, koji se održava od 11. do 15. listopada 2010. u Frankfurtu am Main, izabrana tema „Trans-nacionalne socijalizacije“. Pripremljeni materijali i izabrane kongresne teme su u ovom osvrtu poslužili kao osnova za problematiziranje fenomena „trans-nacionalnosti sociološke misli“ u proteklih 100 godina i u Njemačkoj i drugdje.

U svijetu se, dakle, žustro raspravlja o transnacionalizaciji a kod nas se uporno hipostazira zastarjela nacionalno-državna paradigma prošlih stoljeća. Time, dakako, „nacionalna sociologija“ nužno ostaje sluškinja politike i previđa da je globalizacija u biti transnacionalizacija i dekonstrukcija tradicionalno shvaćene nacionalne države. S tim u vezi je i autorovo pitanje - zašto se bh. sociologija više i temeljitije ne bavi tranzicijskim demokratskim fenomenima kakvi su krvava pljačka i konstituiranje novog tipa etno-religijske vladavine u BiH i regiji? U krajnjem, radi se o tomu zašto se u potrazi za ozdravljenjem naših „bolesnih društava“ ne orijentiramo prema onim društvima koja su bila nekoć bolesna, kao mi danas, pa su ozdravili?

Ključne riječi: *globalizacija i transnacionalizacija, prekogranična socijalizacija, transnacionalnost sociološke misli, dekonstrukcija tradicionalno pojmljene države, ozdravljenje bolesnih društava ...*

Profesor dr. Ivo Cvitković, predsjednik Odbora za sociologiju ANU BiH, sugerirao mi je u početku da za prvu raspravu u Odboru sačinim paralelu između njemačke i naše sociološke znanosti s obzirom na to da sam tijekom gotovo dvadesetogodišnjeg boravka u SR Njemačkoj morao pratiti i sociološke fenomene u ovoj za nas u svakom pogledu referentnoj zemlji. Ideja je bila dobra, ali se nisam usudio suditi o bh. sociologiji u cijelosti, jer je i ne poznajem dovoljno. Zapravo, poznajem ono što su uradili moji prijatelji, počev od dr. Slave Kukića pa do Ive Cvitkovića, koji su me redovito snabdijevali svojim novim i dobrim knjigama. O bh. sociologiji, drugim riječima, morat ćete prosuđivati vi koji ste ovdje živjeli i sudjelovali u sociološkoj produkciji. Bio bih zadovoljan ako bi vam pri tom mogle biti od koristi i informacije iz ove skice mogućeg pregleda razvoja njemačke sociologije u posljednjih 100 godina

...

Kad smo ovo „raščistili“, bez većih problema smo se suglasili i oko mojeg referata „Trans-nacionalnost sociološke misli“ koji bi trebao obuhvatiti glavne teme s 35. kongresa Njemačkog društva za sociologiju (Die Deutsche Gesellschaft für Soziologie, kratko DGS). Ovim bi se skupom, u nazočnosti od više od tri tisuće znanstvenika, trebala obilježiti u vremenu od 11. do 15. listopada 2010. godine 100. obljetnica postojanja DGS-a. U središtu interesa njemačkih sociologa na 35. kongresu bit će, naime, trans-nacionalne transformacije u kontekstu globalizacije, ili transnacionalne „socijalizacije“ ili „podruštvljenja“, tako se njemačka imenica „Vergesellschaftungen“ može, također, prevesti na naš jezik ili jezike.¹

I.

Njemačko društvo za sociologiju su osnovali 1909. godine u Berlinu „sociološki klasici“ kakvi su Ferdinand Tönnies, Max Weber i Georg Simmel. Od prvog „sociološkog zasjedanja“ DGS-a, održanog 1910. godine u Frankfurtu am Main, do 35. kongresa, ponovno u Frankfurtu/M., prošlo je čitavo stoljeće i u njemu se sociologija definitivno etablirala kao zasebna znanost i profesija i na njemačkim sveučilištima i u društvu. U momentu osnivanja DGS-a sociologije nije, naime, ni bilo kao zasebne katedre ni na jednom njemačkom sveučilištu. Kod nas u to vrijeme nije bilo ni sveučilišta, ni sociologije ... Tijekom 20. stoljeća DGS je postao veliko i važno strukovno udruženje koje je kontinuirano doprinosilo, s izuzetkom „smeđe epizode“ u njemačkoj povijesti, razvoju sociološke znanosti na sveučilištima i u istraživačkim institutima. DGS nije, naravno, jedini doprinio, ali je njegov doprinos etabliranju sociološke znanosti bio odlučujući. Usput kazano, početni zazori i otpori etabliranju sociologije su bili tek nešto manji ili drugačiji nego pri etabliranju politologije. Danas se i o sociolozima i o politolozima u cijelom zapadnom svijetu govori s velikim uvažavanjem. Na našu nesreću, kod nas se tek u naznakama daju zamijetiti takvi trendovi, ma koliko se u međuvremenu uspjeli nametnuti pojedini sociolozi (ili politolozi), znanstvenici i ljudi od moralnog integriteta par excellence. Takvih, srećom, imamo i na čelu i u samom Odboru za sociološke znanosti ANU BiH. Od mene se, pak, ne može očekivati da u sličnom tonu govorim o cjelokupnoj bh. sociologiji. Uz sve uvažavanje pojedinaca i nužni oprez, bolje je govoriti o malobrojnosti istraživača i insuficijenciji socioloških tema u bh. društvu, nego pjevati ditirambe znanosti i profesiji koju tek treba pomoći osloboditi raso-bioloških i znanstveno sumnjivih ratnih i popratnih zasada i rezultata.

¹ O Njemačkom društvu za sociologiju i 35. kongresu DGS-a konsultirati vrijedne internet adrese na njemačkom i engleskom jeziku: www.soziologie.de i www.dgs2010.de ...

Za divno čudo, i kod nas je, kao i u SR Njemačkoj i drugdje u EU, interes mladih ljudi za studije ove vrste u velikom porastu. Problem je, međutim, u tomu što naše političke klase još uvijek vjeruju da je moguće donositi političke odluke bez unaprijed sprovedenih istraživanja. U sociologiji i politologiji se, pak, takve vrste odlučivanja s razlogom tretiraju „nasiljem nad stvarnošću“. Uvažavanje sociologije (i politologije) podrazumijeva, dakle, i određenu političku klimu i visoku političku kulturu, a naše društvo i spojenoposudska društva u regiji JIE još nisu izišla iz perioda krvavih tranzicija. U njima još uvijek visoke političke pozicije ili iste takve akademske mogu obnašati i pojedinci koji su do jučer bili pronosirani privrženici biološko-kulturoloških koncepata i kvaziznanstvenih teorija o nadmoćnosti svoje nacije ili vjere nad onim drugima. A takva društva su već time u pra-političkoj i pra-politološko-sociološkoj fazi, da prostite ...

Radi predupređenja pojmovnih nesporazuma, treba odmah u početku reći kako je između 1910. i 1995. godine DGS održavao „Njemačka sociološka zasjedanja“, koja su potom nazvana DGS-kongresi. Na „sociološkim zasjedanjima“ i kongresima DGS-a su se u pravilu vodile važne debate o stručnim sociološkim ili gorućim društvenim pitanjima, što će se i ovdje u lapidarnoj formi morati dotaknuti. DGS je maltene od prvih početaka bio svjestan transnacionalnosti sociološke znanosti uvjetovane predmetom svojeg rada, tj. neophodnom kritičkom komunikacijom s bitnim pojavama i procesima u zapadnim industrijskim, kapitalističkim društvima. I otuda DGS-ov aktivan odnos s drugim sociološkim udrugama, sociolozima i sociološkim studijima u inozemstvu.

DGS je danas dragovoljna udruga vrhunskih njemačkih sociologa, onih koji aktivno sudjeluju u procesu istraživanja ili predaju sociologiju i publiciraju radove kao sociolozi. DGS broji više od 1.800 članova, dakle četiri petine svih doktora znanosti u SR Njemačkoj iz oblasti sociologije, i prakticira održavanje svojih redovitih kongresa u dvogodišnjem ritmu. DGS-om u organizacionom pogledu upravljaju Predsjedništvo DGS-a i njegovi specijalni odbori. U stručnom pogledu se glavnina poslova odvija putem sekcija, njih 34, dvije radne zajednice i dvije radne skupine.

II.

I prije nego što se detaljnije dotaknu dominantne teme na predstojećem 35. kongresu DGS-a, vrijedi uočiti da je naslov glavne kongresne teme „Transnacionalne socijalizacije“ (njem. *Transnationale Vergesellschaftungen*, engl. *Transnationalism and Society*) izvanredno dobro pogodan, jer komunicira s gorućim pitanjima suvremenog svijeta. Uostalom, „trans-nacionalnost“ je jedno od glavnih obilježja globalizacije, tog dominirajućeg fenomena u vremenu u kojem živimo. Podsjetit ćemo ovdje s tim u vezi kako njemački

sociolog Ulrich Beck u studiji „Šta je globalizacija?“ govori o osam tipova „globaliteta”.² Prvi tip je gospodarsko-zemljopisni, a odnosi se na djelovanje transnacionalnih korporacija, međunarodne trgovine i kolanja financijskog kapitala; drugi je informatičko-tehnološki; treći tip globalizma očituje se u prepoznatljivim univerzalnim vrijednostima kao što su ljudska prava i demokracija; četvrti se očituje u uspješnoj globalnoj kulturnoj industriji; peti u policentričnoj svjetskoj politici u kojoj uz vlade djeluju i transnacionalni akteri; šesti u globalnom svjetskom osiromašenju; sedmi u globalnom razaranju i uništavanje čovjekove okoline; a osmi se ogleda u transkulturnom konfliktu.³

Sve ove teme bit će dotaknute ili obrađene i na 35. kongresu DGS-a. Kod nas se, nažalost, tek tu i tamo ponetko usudi spomenuti regiju jugoistočne Europe kao zasebni i međusobno isprepleteni kulturološki tip u kojem bi bilo moguće promisliti i fenomen „regionalnog identiteta“ a da se ne bude automatski nekakav jugo-nostalgija ili već nešto drugo. U vezi s tim sam nedavno u kolumni „Pozitivne vibracije na jugoistoku Europe“ na DEPO-portalu sa zadovoljstvom citirao kolegu s FPN-a u Sarajevu dr. Nerzuka Ćurka. Kao usputan efekt dobrih vibracija, anno Domini 2010., u regiji JIE ili ZB rađa se, naime, i mimo volje glavnih političkih aktera, lagano ali sigurno „kultura mira”. Pred zagovornicima regionalne ideologije, koja nije ništa drugo do permanentna proizvodnja kulture mira u društvenoj praksi balkanskih zemalja - piše dr. Ćurak - jeste golem teorijski zadatak, da nacionalistička zastranjenja koja se pod krinkom lažne brige za nacionalni suverenitet suprotstavljaju postjugoslovenskom ili, bolje kazano, nejugoslovenskom identitetu jugoistočne Evrope, bez ikakvog strahopoštovanja, otpreme u svlačionicu povijesti... Ako se zapadni Balkan, taj mali Balkan velikih nacionalizama, na dugi rok isključi iz evropskog postmodernog raja, region će logiku mira zamijeniti logikom nasilja. Vratit ćemo se u tamu iracionalnog nacionalizma kao onespokojavajućeg oblika negativnog determinizma.“⁴

Doduše, i u zapadnoj Europi se odvijaju paralelno procesi integracije i globalizacije, a prate ih procesi regionalizma ili etno nacionalizma, tj. partikularizma, uočio je i kolega Milardović u već spominjanom zborniku „Globalizacija“. Problem je i politički i sociološko-politološki u tomu što se u Njemačkoj, i drugdje u zapadnom svijetu, fenomenima globalizacije pristupa na Beckov kompleksan način, u krajnjem, tako što se pitanja nacije i države sagle-

² Beck, U., Was ist Globalisierung?, Suhrkamp Verlag, Taschenbuch, Frankfurt/M., 1998., str.29.

³ Vidjeti u prijevodu na hrvatski jezik o tomu i u zborniku „Globalizacija“ koji je priredio prof. dr. Anđelko Milardović, voditelj Centra za politološka istraživanja u Zagrebu (www.cpi.hr) ...

⁴ Ćurak, N., Može li regija biti domovina?, www.e-Novine.com ili www.protest.ba

davaju u kontekstu transformacije tradicionalnog pojma suvereniteta, a kod nas se energija iscrpljuje u neracionalnim i neodrživim konstruktima u čijem je podtekstu model jedne nacije-države ili separatnih nacija-država. U svijetu se, pojednostavljeno iskazano, razgovara o globalizaciji versus nacionalizaciji,⁵ a kod nas se hipostazira zastarjeli nacionalno-državni ideal prošlih stoljeća. Time, dakako, i tobožnja „nacionalna sociologija“ ostaje samo sluškinja politike. Kao takva, ona i previđa da je globalizacija u biti transnacionalizacija i dekonstrukcija tradicionalno shvaćene (nacionalne) države. Istini za volju, mladim državama kakva je BiH nije uopće lako odricati se dijela suvereniteta u situaciji kad se njezina suverenost nije još izvukla ispod Damaklova mača izvanjskog i unutarnjeg osporavanja. Pa, ipak, nema druge nego što žurnijim koracima u pravcu EU, u zajednicu država prenijetog ili djeljivog suvereniteta, samo tako bit će na dužu stazu moguće sačuvati BiH kao historijski „corpus separatum“, dakle u današnjem zemljopisnom formatu ...

III.

U studiji „Akademsko sociološko udruženje od 1909.“, profesora Wolfganga Glatzera,⁶ mogu se naći zanimljivi podaci iz povijesti DGS-a, primjerice kako u momentu osnivanja ovog „akademskog sociološkog udruženja“ nije postojala niti jedna sociološka katedra u cijelom Drugom njemačkom carstvu, nije egzistirao ni jedan sociološki časopis, itd. Iz Glatzerova pregleda duge povijesti DGS-a vrijedi izdvojiti kako je DGS proizišao iz Udruženja za socijalnu politiku ("Vereins für Socialpolitik", 1871-1932), koje je važno za jedan od najvažnijih foruma društvenih znanosti u Drugom njemačkom Rajhu (1871-1918). Članstvo i pristaše ovog strukovnog udruženja su se zalagali za miroljubive reforme, kretali su se negdje između liberalizma i marksizma, pa su znali biti kritizirani i kao „katedarski socijalisti“, konstatira dr. Glatzer. U svakom slučaju ovo je udruženje stimulirajuće djelovalo na intenzivne političke debate koji su producirale i nepomirljive prijepore, pa se poslije jednog takvog od Udruženja za socijalnu politiku i odvojila skupina od 39 znanstvenika koja je trećeg siječnja 1909. godine u hotelu Esplanade u Berlinu osnovala DGS.

Godinu dana kasnije, na prvom zasjedanju njemačkih sociologa u Frankfurtu am Main, razgovaralo se o problemima etabliranja nove znanosti. U

⁵ Zürn, M., *Regieren jenseits des Nationalstaates*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998.

⁶ Dr. Wolfgang Glatzer je profesor društvenih znanosti na „Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main“ a njegova DGS-studija „Die akademische soziologische Vereinigung seit 1909“ je u ovom prilogu neprocjenjivo važan oslonac. Vidjeti, wiki.studiumdigitale.uni-frankfurt.de ...

ovom se vremenu na sociologiju gledalo kao sumarij mnogih društvenih znanosti. Diferencijacija će uslijediti kasnije, pa će se od DGS-a nekoliko godina kasnije odvojiti Udruženje za statistiku koje će raditi na etabliranju statistike kao zasebne znanosti. Na prvom „kongresu“ DGS-a su referenti i diskutantni tražili odgovore na pitanja o predmetu sociologije, njezinom metodološkom zasnivanju i njezinom odnosu prema srodnim znanstvenim disciplinama. Drugo zasjedanje njemačkih sociologa održano je 1912. godine u Berlinu i bilo je posvećeno pitanjima nacije i nacionalnosti. S tim u vezi, sociolozi tog vremena općenito, uključivo i sociologe s njemačkog govornog područja, bili su prepuni iluzija glede kulturološke misije i povijesne uloge nacije i nacionalne države. Značajnija i masovnija otrežnjenja uslijedit će s Prvim svjetskim ratom. Tijekom njegova trajanja DGS se skoro u potpunosti pasivizirao.

Do oživljavanja DGS-a dolazi 1919. godine na inicijativu Istraživačkog instituta za socijalne znanosti (Forschungsinstitut für Sozialwissenschaften) iz Kölna, uostalom, prvog takvog instituta u Njemačkoj. Na prvoj sjednici Glavnog komiteta DGS-a 1920. godine su redefinirani njegovi ciljevi. O tomu sociologinja Ursula Karger u njezinoj doktorskoj disertaciji kaže: “DGS je društvo učenjaka koje ima za cilj poticati razmjenu mišljenja među svojim članovima i s vremena na vrijeme organizirati javne sociološke dane. Društvo će se posvetiti problemima čiste i primijenjene sociologije, uključujući i socijalnu politiku.”⁷

U kratkom periodu postojanja Vajmarske republike (Weimarer Republik, 1919-1933) održano je pet „socioloških zasjedanja“. Glavna tema na DGS-kongresu u Jeni 1922. godine je bila „revolucija“, o čemu su se sporile i marksističke i tzv. građanske sociološke pozicije. U Dresdenu 1924. su se sociolozi konfrontirali u vezi s pitanjima uloge sociologije, socijalne politike i socijalnih struktura. Dvije godine kasnije u Beču ista ili slična „priča“ oko pitanja „demokracije“, a još dvije godine potom u Zürichu o pitanju „konkurencije“. Usput kazano, ove dvije konferencije ili zasjedanja DGS-a izvan Njemačke pokazuju da su se u to vrijeme i austrijski i švicarski sociolozi razumjeli kao pripadnici tzv. socijalne mreže „njemačke sociologije“. Proteknut će potom cijelih 60 godina da se ponovno jedno „sociološko zasjedanje“ DGS-a održi izvan Njemačke, i bit će to ponovno u Zürichu 1988. godine. Posljednje vajmarsko zasjedanje DGS-a održano je u Berlinu 1930. godine i na njemu je bilo govora o medijima i javnom mišljenju. Temu "Die Presse und die öffentliche Meinung" je svojedobno predložio već 1920. godine umrli Max Weber, pri tom se dr. Glatzer pozvao na jednu relevantnu studiju dr. Dirka Käslera o nastanku rane njemačke sociologije. Posebna vrijednost ove

⁷ Karger, U., *Institutionsgeschichtliche Zäsuren in der deutschen Soziologie*, Dissertation, Ruhr-Universität Bochum, Bochum, 1978.

Käslerove studije je u nalazu da se njemački sociolozi na svojim tadašnjim „zasjedanjima“ i nisu bavili temama kakve su poraz tzv. prve njemačke demokracije, svjetska gospodarska kriza i njezine posljedice. Osim toga, ustvrdio je dr. Käsler, samo je u rijetkim sociološkim studijama bio predviđen uspon nacional-socijalizma u Njemačkoj.⁸

Ipak, za vrijeme trajanja Vajmarske republike se sociologija kao znanstvena disciplina s kognitivnim diferenciranjem i empirijskim istraživačkim strategijama dodatno etablirala, ustvrdio je profesor dr. Jürgen Habermas.⁹ I, uistinu, pomak u razvoju sociologije u vajmarskom vremenu je bio očigledan. Jer, dok do kraja Prvog svjetskog rata sociologija nije ni bila zastupljena na njemačkim sveučilištima kao zasebna disciplina, za desetljeće i pol postojanja „Weimarer Republik“ etablirale su se brojne katedre na njemačkim sveučilištima i sociološki istraživački instituti kao samostalne institucije. Ali, još uvijek nije bilo moguće studirati sociologiju kao glavni predmet studija, primjećuje dr. Glatzer.

Potom je i DGS i sociologiju pogodila pojava nacional-socijalističke pošasti zvane „Drittes Reich“ (1933-1945). Nacistima se u prvi mah sociologija učinila beznačajnom i bespotrebnom, da bi je, ipak, pokušali iskoristiti za svoje ciljeve. DGS je, doduše, formalno ugašen 1934. godine, no uslijedili su pokušaji „narodnosno-svjesnih sociologa“ (njem. völkische Soziologen) utemeljiti zasebnu sociologiju iliti "Reichssoziologie". Slično kao i na brdovitom Balkanu, 60 godina kasnije jedan se dio njemačkih sociologa pokušao prilagoditi novonastalim „smeđim okolnostima“, pristajući na ustupke NSDAP ideologiji, manji dio sociologa se i uključio u NSDAP, ali su ugledniji sociolozi, posebice židovskog podrijetla, masovno završili u emigraciji.

Poslijeratni DGS je osnovan 05. i 06. travnja 1946. godine u Bad Godesbergu i u narednih desetak godina je bio u znaku tzv. građansko-liberalnih intelektualaca kakav je bio Leopold von Wiese, koji je i predsjedavao DGS-om od 1946. do 1955. godine. Bez ulaženja u uzroke, ovdje ćemo primijetiti – oslanjajući se na ocjenu dr. Glatzera – da se na prvom poslijeratnom „sociološkom zasjedanju“, a potom i na drugim a koja su uslijedila sve do 1954. godine (u Wormsu, Detmoldu, Weinheimu i Heidelbergu) nije sociološki analizirao „Treći Rajh“, nego se na njega gledalo maltene kao na neki „metafizički događaj“. Radije se razgovaralo o terorizmu, birokraciji i birokratizmu, ideologiji, izboru poziva itd. Zvuči poznato, zar ne?

⁸ Käsler, D., Die frühe deutsche Soziologie 1909 bis 1934 und ihre Entstehungsmilieus, Westdeutscher Verlag, Opladen 1984.

⁹ Habermas, J., Soziologie in der Weimarer Republik, Texte und Kontexte, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1992., s. 184-204.

Potom DGS-om predsjedava Helmuth Plessner (1892-1985), koji se smatra „filozofijskim antropologom“, a predsjedavao je i Njemačkim filozofskim društvom. Autor je, između brojnih, i nezaobilazne knjige „Zakašnjela nacija“, u kojoj se nalazi i ona produhovljeno provokativna, sarkastična rečenica kako Nijemci neće nikad oprostiti Židovima što su ih morali pobiti u tolikom broju.¹⁰

Na „kongresima“ u Bad Meinbergu (1956.) razgovralao se o „tradiciji“ a na „kongresu“ u Berlinu (1959.) o „Ulozi sociologije u modernim društvima“. Ovaj berlinski „kongres“ DGS-a je – po sudu dr. Glatzera – bio prilika za odmjerenje snaga i ideja triju vodećih i konkurirajućih socioloških škola u poslijeratnoj Njemačkoj: „Frankfurter Schule“, koju su tada vodili i simbolizirali Max Horkheimer i Theodor W. Adorno, „Kölner Schule“, koju su zastupali Leopold von Wiese i René König i „Münster- Schule“, koju je „zastupao“ Helmut Schelsky.

Na „sociološkim danima“ poslije 1961. godine rasprava se vodila o dosezima i slabostima sociološkog pozitivizma (Positivismusstreit). Krićka teorija (kritische Theorie) i krićki racionalizam (kritischer Rationalismus) bili su „oponirajuće paradigme“ u sociološkom pozitivistićkom prijeporu, piše dr. Glatzer, koje su u prvoj rundi iznijeli Theodor W. Adorno i Karl Popper a u drugoj Jürgen Habermas i Hans Albert. Prijepori velikog formata bit će nastavljeni i na DGS-ovom sociološkom zasjedanju u Frankfurtu am Main 1968. godine, koji se pozabavio temom „Kasni kapitalizam ili industrijsko društvo“. Prijepor je protekao u znaku nepomirljivih teza Theodora W. Adorna i Ralfa Dahrendorfa, a zasjedanje i unutar-sociološke prijepore su pratili studentski protesti. Kako bi se spasio DGS donesena je „solomonska odluka“ o šestogodišnjem moratoriju u održavanju „socioloških dana“ i izradi novog statuta DGS-a. Zanimarimo „kongrese“ u Kaselu i Bielefeldu, i drugdje, a dotaknimo tek 24. sociološko zasjedanje 1988. u Zürichu, jer na njemu su sudjelovali i sociolozi iz Austrije i Švicarske i, čak, jedna sociološka delegacija DDR-a. Potom se 25. sociološko zasjedanje u Frankfurtu (1990.) pozabavilo temom „Moderniziranje modernih društava“, pri ćemu je najinteresantnije to što nitko od njemaćkih sociologa nije, nakon „pada željezne zavjese“, i u sam osvít formalnog „ponovnog njemaćkog ujedinjenja“ (03. listopada 1990.), predvidio „radikalnu transformaciju socijalistićkih društava“. Tek dvije godine kasnije (1992.) uslijedio je tzv. istoćnonjemaćki sociološki dan u Dusseldorfu, koji je bio posvećen transformaciji bivšeg DDR-a. Na ovom „sociološkom danu“ su se konaćno ujedinjeni njemaćki sociolozi pozabavili temom „Sociologija u Njemaćkoj i transformacija velikih društvenih sustava“.

Iz ovog vremena potjeće i danas važeći „Etićki kodeks“ („Ethik-Kodex“) u kojem su kodificirane norme ponašanja njemaćkih sociologa, bili

¹⁰ Plessner, H., Die verspätete Nation, Suhrkamp, Frankfurt/M. 2001.

uposleni u institutima ili djelatni na sveučilišnim katedrama, za koji se smatra da je značajno pridonio mjeri moralnosti i odmjernosti u ponašanju (Moral und Fairness) među njemačkim sociolozima. Za pridržavanje etičkih normi brine Etička komisija (Ethikkommission) DGS-a. Nije naodmet spomenuti da je u ovom prijelomnom vremenu utemeljen i stručni časopis "Berliner Journal für Soziologie", koji se u međuvremenu potvrdio kao vodeći sociološki časopis u Njemačkoj.¹¹

Tek je na 27. i 28. sociološkim susretima, održanim po prvi put u bivšem DDR-u, u gradovima Halle (1995.) i Dresdenu (1996.) došlo do pojačnog sociološkog bavljenja izazovima „njemačkog ujedinjenja“ i transformacije bivšeg kvazi-komunističkog društva u DDR-u. Uostalom, od tad se „sociološki susreti DGS-a“ i oficijelno počinju zvati „kongresima DGS-a“ ("Kongress der Deutschen Gesellschaft für Soziologie"). Povjesničari socioloških procesa poput Glatzera uočavaju, dakle, da se od kongresa DGS-a posvećenog „društvu u prijelomu“ (Halle) i kongresa u Dresdenu, posvećenog temi „diferencija i integracija“, njemački sociolozi s više senzibilnosti počinju baviti tzv. transformacijskim procesima. Inače, od 29. kongresa DGS-a u Freiburgu (1998.) pa do takoreći sutrašnjeg 35. kongresa u Frankfurtu, DGS ulazi u mirnije vode, jednako kao i sociološka znanost. Danas se sociologija i u Njemačkoj i drugdje u razvijenim zemljama pojačano bavi izazovima i problemima s kojima je moderno društvo konfrontirano, kako nacionalno tako i internacionalno, pa je time sociološka znanost i po interesu i predmetu svog rada postala neskriveno trans-nacionalna...

IV.

Na 35. kongresu Njemačkog društva za sociologiju tzv. zemlje-gosti bit će Francuska i SAD, što ima veze s međusobno produktivnim utjecajima i emigracijom brojnih znanstvenika s njemačkog govornog područja u obje zemlje, posebice u SAD. Potom će otuda stići brojni poticaji europskim društvenim znanostima, uključivo i za sociologiju i politologiju. Osim toga, upravo će u razgovorima između sociologa ovih triju zemalja moći biti bolje osvjetljeno polje napetosti između nacionalnih tradicija pojedinih sociologija i njihovih današnjih naglašeno regionalnih i globalnih interesa i usmjerenja, a tu su i druge sociološke kontroverze.

¹¹ Ilustracije radi, u posljednjem izdanju četveromjesečnika "Berliner Journal für Soziologie", datiranog ožujak / 2010., pišu, između drugih, Willefried Spohn „O europskom multiple modernitetu kao inter-civilizacijskoj konstelaciji“ i Andreas Langenohl „O imaginarnim granicama i nastanku impliciranih kolektiviteta u EU-Europi“. Vidjeti, www.bjs-digital.de ...

Prije 100 godina, u vremenima apsolutne vladavine koncepta nacionalnih država i nacionalnih ekonomija u Europi, i u wilheminističkoj Njemačkoj se činilo najnormalnijom stvari formirati nacionalno sociološko društvo, kakvo je već postojalo u SAD od 1906. godine. Ali, treba kazati da se već na početku 19. stoljeća znalo i govorilo o tzv. paradoksu predmeta sociologije, tj. neuklopljenosti novonastalih industrijskih društava u čisto nacionalne granice, koje su Njegovom gospodstvu Profitu oduvijek bile smetnja. S druge strane, prosvjetitelji, idealisti i moralisti su već tada bili svjesni da moderna europska građanska društva imaju u sebi i klicu „svjetskog društva“ (njem. Weltgesellschaft). Ipak, od odlučujućeg značenja je bilo to što su krupni kapitalisti i njihovi ideolozi zagovarali prekoračenje granica u trgovini i prometu. Iako o globalizaciji još nije moglo biti govora, njezini elementi su već bili tu i njih je sociološka znanost bila svjesna...

Za potvrdu spomenute tvrdnje u pripremnim materijalima za 35. kongres njemačkih sociologa navodi se kako je već spomenuti Ferdinand Tönnies, suosnivač i prvi predsjednik Njemačkog društva za sociologiju, još 1887. godine ukazivao kako formiranje nacionalnih država predstavlja „samo privremeno ograničenje bezgraničnog društva“. Danas počiva „svjetsko društvo“, kaže se dalje u kongresnim materijalima, na različitim transnacionalnim porecima kakvi su „globalizirano gospodarstvo, tehnika i znanost kao i globalna javnost“, odnosno u osnovnim obrisima već označeno „globalno civilno društvo“. Doduše, i danas kao i ranije postoje nacionalne države sa svojim „nacionalnim ekonomijama“, ali su izgubili na značenju kao globalni akteri u postojećoj „post-nacionalnoj konstelaciji“. Otuda i slijedi zadaća, odnosno obveza za suvremenu sociologiju da pokuša pratiti ovaj razvoj i u okviru tzv. globalizacijske debate osmisli i temeljne pojmove i metodologiju koja prati suvremene globalizacijske procese. Upravo pitanje koliko se suvremna sociološka misao uspješno ili neuspješno nosi s teorijskom osnovom, pojmovima i metodama koji bi trebali pratiti transnacionalne, prekogranične procese bit će, dakle, u središtu interesa 35. kongresa Njemačkog društva za sociologiju. Na ovom kongresu bit će propitivano, također, koliko je više uopće smisljeno praviti razlike „između regionalnih i nacionalnih varijanti kakve su njemačka, francuska, europska i američka sociologija“. Sa svim ovim navedenim pristupima žele se, u stvari, njemački sociolozi vratiti na same sociološke početke i propitati tzv. odnose napetosti između regionalnih, nacionalnih i globalnih procesa formiranja identiteta...

Ukratko, već u pozivima za sudjelovanje na 35. kongresu Njemačkog društva za sociologiju sugerirano je da se tradicionalni teorijski i empirijski sociološki fenomeni sagledavaju i iz perspektive transnacionalizacije, dakle sve prisutnije forme prekogranične mobilnosti, protoka ljudi, robe, kapitala i usluga. Onima koji misle da je sociološkoj misli imanentno transgranično, transnacionalno mišljenje, možda se ova sugestija učinila i deplasiranom. No, i

oni znaju za nemale teškoće u vezi s primjenom teorijskih pojmova i metodologija iz tzv. nacionalnih sociologija na transgranične, trans-nacionalne, globalizacijske procese. Ilustracije radi, navest ćemo kako će dvije kongresne sekcije („Socijalna nejednakost i socijal-strukturna analiza“ i „Migracije i etničke manjine“) održati zajedničku plenarnu sjednicu posvećenu „transnacionalnim nejednakostima između nacionalnog i globalnog područvljenja“ (njem. Transnationale Ungleichheiten zwischen nationaler und globaler Vergesellschaftung). Iz objašnjenja u „Call for papers“ proizlazi da se pojam i procesi „socijalizacije“ ili „područvljenja“ u formi formiranja klasa, životnih stilova i samog protoka života vide kao neproblematični dijelovi istraživanja socijalnih struktura i nejednakosti unutar nacionalnih država. No, sve ono što je povezano s prekograničnim pojmom „socijalizacije“ otvara i u teorijskom i empirijskom pogledu više pitanja nego što se u ovom momentu može dati odgovora. S druge strane, radi se o tomu da se „socijalizacija“ u tzv. transnacionalnim socijalnim prostorima i u formi nadnacionalnih mreža ili trans-nacionalnih socijalnih klasa odnosno elita ne može više ni politički ni sociološki ignorirati. Iz obje perspektive gledano, i nacionalne i transnacionalne, biva jasno da je nastalo ili nastaje nešto novo i nepoznato, da prostorni, socijalni i individualni, strukturni mobilitet mijenja kako polazne pozicije u društvima-zemljama masovnijih odlazaka, emigracija, ali isto tako i kvalitativne, a ne samo kvantitativne, promjene u prekograničnim situacijama, odnosno u zemljama imigracija, prijema ili cilja nove mobilnosti. Otuda i preporuka sudionicima 35. kongresa, panela i plenuma da se pozabave kompleksnim pitanjima transnacionalizacije iz ove nove, izvanjske i neubičajnije perspektive. Naime, uobičajena istraživanja transnacionalizacije analiziraju prekogranična umreženja uz pomoć tzv. esencijalističkih analiza u kojima etnicitet odnosno nacionalitet pojedinaca predstavlja polaznu točku. Međutim, nezaustavljivi globalizacijski procesi su nametnuli pitanje kako osmisлити novo prekogranično socijalno konstituiranje grupa i socijalnih kategorija?

V.

Kako je već rečeno, glavna tema na 35. kongresu DGS-a je „Transnacionalna socijalizacija“, pri čemu bi se rasprave trebale okretati i oko specificiranih podtema kao što su: 1) Socijalna nejednakost u polju napetosti između nacional-državnosti i trans-nacionalnosti; 2) Globalno ekonomsko umreženje i njegove regionalne i nacional-državne posljedice; 3) Naddržavni normativni poreci; 4) Transnacionalno novoformiranje odnosa među spolovima; 5) Novoformiranje identiteta u trans-nacionalnim socijalizacijama, i 6) Permanentnost krize i nužnost temeljne sociološke dijagnoze.¹²

¹² www.dgs2010.de

U vezi s ovih šest predviđenih panela, u kongresnim materijalima je napisano:

1) O potrebi novog promišljanja fenomena socijalne nejednakosti je riječ nakon svih mogućih transnacionalnih ukrštanja i umreženja. A raznolikost, iskustvo ukrštanja i brojnih integrirajućih vrsta igri su i za tzv. demokratska nacionalna društva zapadnog svijeta, potpuno nova vrsta iskustva. Proces formiranja nacija se u ovom dijelu svijeta iskazao u pravilu kao proces centralizacije, harmoniziranja i standardiziranja u pravcu jasno definirane kulturološke, jezične i socijalne norme. Veritkalna socijalna nejednakost obrazložena je kao uslojavanje ili formiranje klasa u zavisnosti od čuvene trijade: dohodak, obrazovanje i mjesto zaposlenja, iako je, istini za volju, i tzv. horizontalni model (spol, starost, centar-periferija) uvijek u nacional-državnim konfiguracijama igrao određenu ulogu. Migracijski pokreti nakon Drugog svjetskog rata, procesi dekolonizacije, slom bivšeg SSSR-a i pad tzv. „željezne zavjese“ generirali su i tzv. globalni pad granica, pa se u 21. stoljeću postavlja pitanje socijalno nejednakih struktura potpuno drugačije. U svakom slučaju ne može se u vremenu transnacionalnih premreženja socijalna pozicija jedne osobe ili skupine odrediti isključivo na osnovu nacionalno-državne pripadnosti. Zbog tog se za znanstvenike postavljaju pitanja: je li se socijalne strukture nejednakosti u transnacionalnom svijetu dodatno individualiziraju, ili formiraju nove skupine i kolektivi? Koji bi uostalom socijal-politički sustavi upravljanja ponajbolje mogli izići na kraj s izazovima transnacionalizacije?

2) Globalno ekonomsko umreženje i njegove regionalne i nacional-državne posljedice bi trebale biti drugi važni tematski blok na 35. kongresu DGS-a. Riječ će, neizbježno, morati biti o izvan kontrole dospjeloj svjetskoj financijskoj krizi i njezinim razornim posljedicama po gospodarstvo i socijalne sustave u najrazvijenijih zemalja. Uostalom, ovdje se moramo prisjetiti i tzv. dužničke krize unutar EU i operacije spašavanja eura i Eurozone, za koju se još ne zna je li potpuno uspjela. Izvan kontrole dospjela internacionalna financijska tržišta su zaprijetila slomom bankarskog sustava i recesijom nepojmljivih razmjera, što je predupriječeno za kratko vrijeme javnim konjunktturnim programima, djelomičnim podržavljenjem bankarskih sustava i uvođenjem novih pravno-kontrolnih mehanizama u bankarske sustave. Posljedica svih ovih intervencija ogleda se u enormno naraslim, zapravo dramatičnim državnim zaduženjima. U sjeni ovih dramatičnih zbivanja ostali su ugroženi ili dovedeni u pitanje socijalni i upravljački sustavi unutar država zapadnog svijeta. Situacija je u njima više nego dramatična, maltene dovedeni su u pitanje svi socijalni sustavi i time i bit nekadašnjih država blagostanja. Još se ne zna hoće li pojedinim državama ili interesnim udrugama (G-8, G-20) „s onu stranu

nacionalnih partikularizama“ uspjeti odgovoriti na izazove i ponuditi globalne odgovore na predstojeće probleme...

3) Naddržavni, supranacionalni normativni poreci nisu više apstrakcija, oni egzistiraju u Europskoj Uniji ravnopravno s tzv. međudržavnim, intergouvernementalnim poretkom ili mehanizmom organiziranja i odlučivanja, a u rudimentarnim formama i u međunarodnim organizacijama. Ova tema predstavlja vrlo važno polje interesa onima koji se bave tzv. europskim studijama i, posebice, mehanizmima i formama upravljanja „s onu strane nacionalne države“, za što i nema boljeg primjera od EU, mada se ne smiju ispustiti iz vida ni Ujedinjeni narodi. Na primjeru EU, vele njemački sociolozi, može se odnos napetosti između lokalnog (grad, regija, nacija) i globalnog (kontinent kao dio svjetskog poretka) posebno dobro uočiti. Europska Unija je, s jedne strane, nešto više od međunarodne organizacije, jer ona ima neposredne ovlasti i u unutarnjem poretku država-članica. S druge strane, ona je još uvijek i nešto manje nego klasična država. Podijeljeni suverenitet, ne i jednostavno prenijet na višu razinu, čini EU jedinstvenim konstruktom, koji se najbolje može razumjeti kao „Netzwerk“, mreža, umreženje. No, bilo bi pogrešno transnacionalni normativni poredak omeđiti samo na prostor EU. Razvoj međunarodnog prava od 17. stoljeća, proklamacije o ljudskim pravima s kraja 18. stoljeća i potonji ispremreženi razvitak međunarodnih odnosa, u prvom redu odnosa među subjektima kakve su države i međunarodne organizacije, govore da su - uz nacionalne pravne poretke - stasali u međuvremenu i elementi međunarodnog pravnog poretka, o čemu u krajnjem i svjedoče transnacionalne organizacije. Radi se o viziji „globalne konstitucionalizacije bez države“, nastanku „svjetskog društva“ ma koliko sve to bilo i dalje uvjetovano upravo postojanjem nacionalnih država...

4) Transnacionalno novoformiranje odnosa među spolovima je, također, neizbježan tematski blok na kongresima i zasjedanjima raznih sekcija DGS-a. U trans-nacionalnim procesima mijenjaju se i pravni i komunikacijski sustavi, forme znanja i način života, što se sve itekako odražava i na odnose među spolovima. U predstojećim kongresnim raspravama na 35. kongresu DGS-a bit će, pak, neizbježno riječi i o tzv. asimetrijama u spolnom aranžmanu, dakle o promjenama u poimanju posla, obitelji, obrazovanja, seksualiteta pod utjecajem transnacionaliziranja. Nejasno je, međutim, da li su svi dosadašnji naponi u ovoj oblasti doveli do veće ravnopravnost među spolovima ili do retraditionaliziranja odnosa među spolovima, kaže se u pripremnim materijalima. U okvirima smjernica i programa EU koji za cilj imaju ravnopravnost spolova (z. B. Gender-Mainstreaming, Work-Life-Balance ili antidiskriminacijski programi) očigledni su jedino retorički pomaci. I u

mnogim zemljama-članicama EU je međuspolni jaz („Gender-Pay-Gap“) postao veći umjesto manji ...

5) Regionalno, nacionalno i transnacionalno formiranje identiteta i socijalizacija u polju napetosti između globalnog i lokalnog bit će predmetom interesa tematskog bloka „Novoformiranje identiteta u transnacionalnim socijalizacijama“. Na temelju globalizacijskih procesa pokrenuta etnička preslojavanja i prestrukturiranja stanovništva, kao i sve veće gustoće naseljenosti u metropolama i uvjetovane promjene u formama privatnog života, dovele su ljudsko suživljenje pod enormni pritisak prilagođavanja, uočavaju njemački sociolozi. Posljedica ovog „Anpassungsdrucka“ se vide i u nedostatku osjećaja povezanosti. Usput kazano, njemački sociolozi i filozofi poput Habermasa uočavaju u okviru narušenih aktualnih međuodnosa u EU i pojavu tzv. nove ravnodušnosti, dakle sve manjeg osjećaja solidarnosti. U polju napetosti između globalnog i lokalnog i u kontekstu formiranja novih identiteta važno je primijetiti kako je došlo i u odnosu privatne sfere i sfere obavljanja profesije do svojevrstnog pomjeranja i da je ugrožena i čuvena ravnoteža između rada, slobodnog vremena i privatnog života u industrijskim društvima. S jedne strane, gospodarska i masmedijalna globalizacija je dovela do izjednačavanja potrošačkih navika i životnih stilova, a s druge su rastuće elektronske komunikacijske forme, u prvom redu internetske, omogućile socijalne odnose i izvan ograničenih prostora i osjećaja pripadnosti. Zbog svih ovih promjena koje i uzrokuju nastanak mnoštva novih identiteta u metropolama, postavlja se i pitanje: da li kompleksna društva uopće mogu razviti neku konzistentnu sliku o sebi? U svakom slučaju, i pred sociolozima i drugim znanstvenicima je obveza promišljanja posljedica nastanka višestrukih identiteta izvan nacionalno-državnih stega pripadanja...

6) Permanentnost krize i nužnost temeljne sociološke dijagnoze, kako se zove sljedeći panel na 35. kongresu DGS-a, nudi mogućnost sociološkoj znanosti da upravo u uvjetima krize promišlja i transnacionalne forme socijalizacije i tako dodatno potvrdi kompetenciju socioloških teorijskih i empirijskih analiza. Uostalom, izvorno (samo)razumijevanje sociologije i jeste mišljenje o njoj kao „kriznoj znanosti“ („Krisenwissenschaft“), jer su predmet njezinog rada uvijek bivale krizne pojave društava u kojima je sociologija tražila svoje mjesto pod suncem. Povijest sociologije nudi, dakle, bogati pregled teorijskih i empirijskih analiza tzv. ekstremnih društvenih stanja, ma koliko se još nitko nije usudio povući nekakvu takvu bilancu sociologije...

VI.

Suvremena društva su sve više kulturološki i socijalno raznolika. Tomu doprinose upravo socijalne i prostorne pokretljivosti unutar pojedinih društava i između nacija i pojedinih regija, što i dovodi do permanentnih promjena i socijalnog i kulturološkog sastava svih društava. U pozivnom pismu (Call for papers) za sudjelovanje i suradnju u zajedničkom panelu pod imenom „Globalne i lokalne mreže migranata i skupina profesija – ressource, kulturološki identitet i životni kvalitet“, koji zajedno organiziraju tri sekcije DGS-a (Grad i regionalna sociologija, Migracije i etničke manjine, Socijalni indikatori) kaže se kako socijalne mreže između migrantskih zajednica u različitim zemljama i regijama fungiraju kao „nevidljive prometnice“. Uostalom, ne samo migranti i migrantkinje, nego i transnacionalno aktivne skupine razvijaju putem izravnih i posrednih socijalnih odnosa i u različitim mjestima mreže koje uključuju i korisne izvore i sredstva.

Njemački sociolozi ukazuju da ovakve novouspostavljene mreže, u čijim temeljima je „socijalni kapital“, dakle uspostavljeni kontakti, profesionalno etabliranje i gospodarska kooperacija, posreduju mogućnost socijalne participacije, životnog kvaliteta i onog što se podrazumijeva pod akulturacijom, a što je opet determinirano značajnim varijacijama u ovisnosti od socijalnog položaja, profesionalnih aktivnosti, podrijetla i sl.

Baš u ovom podsticajnom „Call for papers“ se ukazuje na više zanimljivih aspekta socijalnih migrantskih mreža, kao i drugih međunarodno umreženih skupina. Prvo, transnacionalnu sociološku misao bi moralo interesirati kako se socijalne, profesionalne i obiteljske mreže konstituiraju, kao socijalni kapital u polju napetosti između transnacionalnog i lokalnog. Globalizacija komunikacija i prometnih putova, robe i kapitala povisila je istodobno i ugled i vrijednost lokalnog, primjerice, putem specifičnih kvalifikacija lokalne radne snage i tržišta, kao i mjesne infrastrukture, itd. Ove se prednosti potom posreduju dalje putom transnacionalnih međuodnosa u različita mjesta. Pa, ipak, nije sve čista idila, ukazuju njemački sociolozi, postavljaju se i pitanja koje sve poraze i udarce doživljavaju lokalne zajednice što se tiče kvalitete života njihovih stanovnika. Za sociologe je najvažnije ustanoviti koji su to objektivni i subjektivni indikatori kojima bi se mogli identificirati, obuhvatiti i iskazati ovi trans-nacionalni procesi, uključivo i strukture različitih migrantskih i profesionalnih skupina. Jednako je i zanimljivo i važno i pitanje koje značenje imaju spominjane migrantske i socijalne i druge mreže za kulturološki identitet.

Pri tomu je svakomu onomu tko se bavi fenomenom formiranja kompleksnih, višestrukih identiteta od samog početka jasno da transnacionalno umreženje raznih lokalnih migrantskih i profesijskih zajednica transformira postojeće kulturološke i proizvodi nove identitete, što ne znači, dakako,

automatski ni asimilaciju ni separaciju. Ovim se dotiče, dakako, u Njemačkoj i drugim zapadnim društvima vrlo važan i osjetljiv fenomen „paralelnih društava“, za što krivicu ne snose apriori doseljenici, kako se nerijetko sugerira i imputira, nego u prvom redu domaći političari i politike koje su godinama ignorirale doseljenike kao fenomen i faktor i usmjeravale energiju na tzv. asimilativnu integraciju, umjesto da promisle i fenomen uvažavanja različitosti i trans-nacionalnih prednosti. Ovdje nije riječ o zagovaranju multi-kulti koncepcije, s kojom se kontraproduktivno suprotstavljalo politici podcjenjivanja migrantskih elemenata u zapadnim društvima, nego o svojevrsnom interkulti, konceptu koji tek treba promisliti i unutar pojedinih društava i transnacionalno. S tim u svezi ovdje je moguće tek dotaknuti jednu važnu knjigu profesora politologije iz Bremena Stefana Lufta „Rastanak od multikulti. Putevi iz integracijske krize“. U njoj se, između ostalog, upozorava kako su se i u Njemačkoj nekadašnje „etničke kolonije“ transformirale u „paralelna društva“, te da bi zadaća uspjele integracije morala postati obvezom svih društvenih slojeva, a ne biti prepuštena socijalno najslabijim slojevima u etničkim kolonijama. U krajnjem, radi se o pitanjima „unutrašnjeg mira“. Izlaz iz očajne situacije u kojoj se nerijetko nalaze djeca doseljenika dr. Luft vidi u obrazovanju i stupanju u svijet rada i izopćenih i podcijenjenih skupina s ruba zapadnih društava, svojevrsnih posljedica (ne)željene trans-nacionalizacije i (ne)željene nacionalne i transnacionalne socijalizacije ...¹³

Nove transnacionalne forme socijalizacije dovele su i do novovrednovanja starih pojmova kakvi su i „domovina“ i „svijet“, pa sociolozi govore i o posttradicionalnom podružtvljenju ili socijalizaciji. Ne radi se više o tradicionalno binarnim razlikovanjima po principu „ili-ili“ („entweder-oder“), nego i o komplementarnostima „i – i“ („sowohl-als-auch“). Nije više u prvom planu prostorna blizina i zajednički život u velegradovima, nego i mogućnost izgradnje socijalnih odnosa u sve većim geografskim prostorima i u trajnijim formama. S tim u vezi, sociolozi uočavaju kako transnacionalne migracije sve više povezuju mjesta iseljenja s mjestima useljenja i kako oni djeluju jedni na druge u oba pravca. Ne radi se više o utjecaju u jednom pravcu, nego o nastanku trans-nacionalnih zajednica i socijalnih „prostora“ koji počinju trajnije uvezivati mjesta iseljenja i useljenja, pa ih time i mijenjati.

Njemački sociolozi govore i o „metodološkom nacionalizmu“, čime priznaju da tek treba izraditi i operacionalizirati instrumentarije za prekogranična, transnacionalna istraživanja nejednakosti, jer su za sada i svi empirijski podaci i sve socijalno-znanstvene kategorije oslonjene na unutar-

¹³ Luft, S., *Abschied von Multikulti, Wege aus der Integrationskrise*, Resch GmbH, Graefelfing, 2006.

državni, nacionalni ambijent. Bit će, dakle, metodološki vrlo teško operacionalizirati nejednakosti „s one strane nacionalne države“.

Bilo bi potrebno - kažu njemački sociolozi dr. Kira Kosnick i dr. Heike Trappe, autori ovdje citiranog „Call for Papers“ - uzeti u obzir različite razine analize: nacionalnu državu, međunarodnu usporedbu, svjetsko društvo, supranacionalne strukture i konačno transnacionalne okvire. Kako se uopće može pojmiti koliko su „genezi nejednakosti“ doprinijele i prekogranične organizacije ili zajednice kakve su razne mreže, rođачke skupine, religijske zajednice, dijaspora, i sl., pitaju se oni Gledano i iz kuta istraživanja mobilnosti i kuta istraživanja migracija, nisu pri tomu središnja pitanja iznosa ili obujma nego stupnja strukturiranja mobilnosti. Postavlja se pitanje, također, da li procesi mobilizacije u transnacionalnom svijetu dodatno individualiziraju, ili se u njima kristaliziraju nove skupine i kolektivi? Daju li se, dakle, u uvjetima transnacionalizacije i intenzivne geografske i socijalne mobilnosti (još ili već) ocrtati obrisi (novih) socijalnih klasa? Ili se sve ovo odnosi samo na „globalne elite“ („globale Eliten“), a ne i na „globalnu sirotinju“ („globales Prekariat“), pojam kojim njemački sociolozi označavaju nezaštićene, nezaposlene, po svim osnovama ugrožene, maltene „novi proletarijat“, govoreći neomarksistički ...

VII.

Nadam se da ovaj pregled povijesnih i aktualnih zbivanja na njemačkoj sociološkoj sceni nije nikog razočarao, a da je ponekog i obradovao. U krajnjem, svi smo mi pomalo u filozofijsko-politološkom-sociološkom pogledu „njemački đaci“. Nitko od nas nije tijekom studija mogao izbjeći „Drill“ kraćeg ili dužeg, temeljitijeg ili manje temeljnog studiranja „klasične njemačke filozofije“, Hegela i Kanta, Marxa i Engelsa, Webera i Simmela, ili Fromma, Horkheimera i Adorna, Habermasa i Dahrendorfa. O utjecajima njemačke literature i literata tipa Heinricha Bölla i Güntera Grassa da se i ne govori ...

Doduše, meni se čini kako veliki broj bh. intelektualaca, uključivo i sociologa i politologa, nije još naučio „čitati Fromma“, da izuzmem samo njega iz mnoštva spomenutih njemačkih imena kako bi se za kraj „poigrao“ nekim Frommovim ključnim pojmovima. Infektive ove vrste su nužne – čvrsto sam uvjeren - kako bi se i na našim sociološkim (i politološkim) katedrama, u našim javnim diskursima argumentiranije i uvjerljivije progovorilo i o našim „bolesnim društvima“, o našim benignim i malignim nacionalizmima, zapravo vlastitim fašizmima ili nacional-socijalizmima, te kako bi se čim prije prestalo govoriti samo o nacionalizmu, nacional-socijalizmu i fašizmu onih „drugih“ ili „trećih“. Najkomotnije je, dakako, i dalje o nacional-socijalizmu govoriti kao o zasebnom njemačkom problemu, uz maleni osvrt na italijanski fašizam i stidljivo spominajnje „domaćih izdajnika“. Ali, tako se ne može – govoreći

Frommovim rječnikom – stići u „zdravo društvo“, taj lagodniji put i nije drugo do „bjekstvo od slobode“.

Za sami kraj dodat ću i još jednu infektivu - pitanje za razmišljanje. Proizlazi li iz izloženog pregleda ideja i tema kojima će se pozabaviti 35. kongres DGS-a više nego jasno kako zapadna razvijena i demokratska društva i sociologija u njima, pri čemu su DGS i njemačka sociologija dobri egzemplari, jedva da imaju dodira sa situacijom u kojoj je bh. društvo, pa time i bh. sociologija? Uostalom, može li se o bh. društvu i sociologiji uopće govoriti u jednini? Doduše, i zapadnoeuropskim i našim društvima je zajedničko da ih pogađaju procesi globalizacije i transnacionalizacije. Ali, jedni kao da su sudionici tih procesa, a drugi objekti tih procesa. Zbog toga je, vjerojatno, i logično što u zapadnom svijetu sociološka znanost traga za odgovorima na pitanja globalizacije i transnacionalizacije, djeljivog suvereniteta, višerazinskog upravljanja ili supsidijariteta, regionalizma i tzv. upravljanja s onu stranu nacionalne države, a da o tomu kod nas šute i sociološka i politološka znanost, ili tek pojedini znanstvenici i misleći ljudi dotiču te i takve teme.

Posebice bi se vrijedilo zapitati u Odboru za sociološke znanosti ANU BiH je li baš posve normalno i kuda sve to vodi ako se dominantna matrica u bh. i regionalnoj sociologiji bavi nacijom i državom, vjerom i politikom na način kako se to više ne radi drugdje u svijetu? Tako je barem bilo sve do jučer, je li još uvijek? Ili, zašto se bh. sociologija više i temeljitije ne bavi tranzicijskim fenomenima – krvavom pljačkom i konstituiranjem novog tipa etno-religijske vladavine u BiH i regiji? Nije li riječ o fenomenu „novih totalitarizama“, o kojima se samo rijetki usuđuju progovoriti? A na samom kraju zapitajmo se zajedno: zašto u u potrazi za ozdravljenjem naših „bolesnih društava“ ne bismo konačno počeli posezati za uzorima i modelima onih koji su bili nekoć bolesni, kao mi danas, pa su ozdravili? U Njemačkoj su bili prije sedam-osam desetljeća maligno bolesni i društvo i znanost, a danas bi i jedno i drugo morali biti uzorom i nama i drugima. Uzori, uostalom, i jesu uvijek u razvijenijim znanostima i u razvijenijim i funkcionirajućim političkim kulturama ...

TRANS-NATIONALITY OF SOCIOLOGICAL THOUGHT

- on the 100th anniversary and the 35th Congress of the German Society for Sociology -

Summary

Social science in the western world is, among other things, searching for answers to questions of globalization and trans-nationalization, dividable sovereignty, multilevel governing or subsidiarity, regionalism and the so-called governing beyond the national state. On the other hand, our sociological and political science mostly keeps quiet on those issues. Namely, everything related to the terms 'trans-nationalization' or 'cross-border socialization' opens up questions which, both in theoretical and empirical sense, outnumber the possible answers at this moment. That is the reason for which the 35th Congress of the German Society for Sociology, which will be held in Frankfurt am Main (11th – 15th October 2010), chose the topic 'Trans-National Socializations'. The prepared material and chosen congress topics have served in this review as a basis for problematizing of the phenomenon of 'trans-nationality of sociological thought' in the last 100 years both in Germany and elsewhere. After all, there are lively debates worldwide about trans-nationalization, and in this part of the world there is still persistent hypostasing of outdated national-state paradigm of past centuries. In that way, of course, 'national sociology' unavoidably remains a servant to politics and predicts that globalization is in fact trans-nationalization and deconstruction of a traditionally perceived national state. In connection to this, the author asks – why does B-H sociology not deal more thorough with transitional quasi-democratic phenomena such as bloody robbery and constituting of a new type of ethno-religious government in B-H and the region? Finally, why, in the search for healing of our 'sick societies', don't we turn to those societies which once were sick, as we are today, and then got better?

Key words: *globalization and trans-nationalization, cross-border socialization, trans-nationality of sociological thought, deconstruction of a traditionally perceived state, healing of sick societies...*¹⁴

Referentni izvori

1. ,Beck, U., Was ist Globalisierung?, Frankfurt, Suhrkamp,1998.
2. Ćurak, N., Može li regija biti domovina?, www.e-Novine.com ili www.protest.ba
3. Glatzer, W., Die akademische soziologische Vereinigung seit 1909, wiki.studiumdigitale.uni-frankfurt.de ...
4. Habermas, J., Soziologie in der Weimarer Republik, in: Texte und Kontexte, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1992., s. 184-204.

¹⁴ Correspondence Address: Mile Lasic, PhD, Philosophical Faculty of the University Mostar, Matice hrvatske bb, 88000 Mostar, Bosnia & Herzegovina; e-mail: mile_lasic@yahoo.com

5. Karger, U., Institutionsgeschichtliche Zäsuren in der deutschen Soziologie, Dissertation, Ruhr-Universität Bochum, Bochum, 1978.
6. Käsler, D., Die frühe deutsche Soziologie 1909 bis 1934 und ihre Entstehungsmilieus, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1984.
7. Luft, S., Abschied von Multikulti, Wege aus der Integrationskrise, Resch GmbH, Graefelfing, 2006.
8. Milardović, A., Globalizacija, www.cpi.hr
9. Plessner, H., Die verspätete Nation, Suhrkamp, Frankfurt/M. 2001.
10. Zürn, M., Regieren jenseits des Nationalstaates, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998.

1. www.bjs-digital.de 2. www.sozioologie.de 3. www.dgs2010.de

Berlin / Bielefeld, srpanj / kolovoz, 2010.

Podaci o autorima

Prof. dr. Ivan **Cvitković**, dopisni član ANU BiH, Univerzitet u Sarajevu. Područje znanstvenog rada sociologija religije, religiologija, sociologija spoznaje i morala. U posljednjih pet godina objavio: „Rječnik religijskih pojmova“ (Novi Sad, 2009.); „Sociologija religije“ (Sarajevo, 2007.); „Religije suvremenog svijeta“ (Sarajevo, 2005.); „Hrvatski identitet u BiH“ (Sarajevo/Zagreb, 2005.); „Sociološki pogledi na naciju i religiju“ (Sarajevo, 2005.); „Sociološka naučavanja u religijama“ (Sarajevo, 2007.). U zbornicima objavio: „Religion and Globalization“ in: Religion and Globalization (Niš, 2005.); „Religije i europske integracije“ u „Religije i europske integracije“ (Sarajevo, 2006.); „Sociološka časkanja o Đuri Šušnjiću“ u: „Izvan igre na putu“ (Beograd, 2009.); „Kako rješavati religijske konflikte: silom ili dijalogom“ u: „Sociološki godišnjak“ (br. 4/2009.), itd.

Adresa: Fakultet političkih nauka u Sarajevu; e-mail: cvitkovici@fpn.unsa.ba

Prof. dr. Srdjan **Vukadinović**, sociolog, Akademija dramskih umjetnosti Univerziteta u Tuzli. Težište znanstvenog rada: struktura društva, socijalna stratifikacija, sociologija politike, sociologija kulture i umjetnosti. U posljednjih pet godina objavio knjige „Politika tranzicije“ (Podgorica, 2008.) i „Tranzicija i društvena struktura“ (Niš, 2008.). Pored toga, na simpozijima i znanstvenim skupovima prezentirao je dvanaest radova koji su objavljeni u zbornicima i devet radova objavljenih u časopisima (u Srbiji, BiH, Crnoj Gori, Švedskoj).

Adresa: Akademija dramskih umjetnosti u Tuzli; e-mail: nisvuk@inet.ba

Prof. dr. Jusuf **Žiga**, Fakultet političkih nauka u Sarajevu. Težište znanstvenog rada: sociologija, medicinska sociologija, političke znanosti, obrazovanje. Objavio desetak knjiga (područje sociologija, medicinska sociologija, političke nauke, obrazovanje), više znanstvenih radova u časopisima, sudjelovao ili vodio 11 istraživačkih projekata.

Adresa: Fakultet političkih nauka u Sarajevu; e-mail: zigaj@fpn.unsa.ba

Prof. dr. Slavo **Kukić**, Sveučilište u Mostaru, područje znanstvenog rada Opća sociologija, Javno mnijenje, Metode istraživanja, Suvremene teorije društvenog razvoja, voditelj poslijediplomskih studija. U posljednjih pet godina objavio u koautorstvu tri udžbenika (Metodologija društvenih znanosti; Marketing; Ponašanje potrošača) i sudjelovao u pet istraživačkih projekata (Korupcija na univezitetu; Mjesna zajednica kao jedinica lokalne samouprave; Sistem vrijednosti u poslijeratnom društvu BiH; BiH: Teritorijalna organizacija i

međuregionalna suradnja; Odnos općinskog vijeća i općinskog načelnika u odlučivanju u javnim poslovima u lokalnoj zajednici).

Adresa: Ekonomski fakultet, Sveučilište u Mostaru; e-mail: slavo.kukic@tel.net.ba

Prof. dr. Mujo **Demirović**, Univerzitet u Bihaću, područje znanstvenog rada Politička sociologija. Posljednjih pet godina objavio *Historiju religija* (2008.); *Sociologiju* (2010.); priredio zbornik *Demokracija i ljudska prava* (2005.); koautor knjige *Hamdija Pozderac: Državnost i nacionalnost BiH* (2008.). Objavio, sam ili u koautorstvu, više stručnih radova u časopisima i zbornicima.

Adresa: Pravni fakultet u Bihaću; e-mail: pravni.fakultet@bih.net.ba

Prof. dr. Ivo **Tomić**, Pravni fakultet u Sarajevu. Težište znanstvenog rada: Sociologija prava, Filozofija prava, Pravna logika i Metodologija prava. Objavio u posljednjih pet godina knjigu „Pravno-logičke i etičke studije“, te petnaest radova u zbornicima i časopisima od kojih izdvajamo: „Aristotelova sveobuhvatna teorija pravde, pravednosti i pravičnosti i njene implikacije u socijalnom i političkom životu atinskog polisa“; „Jedanaest teza o totalitarnome i građanskome društvu“; „Pravda i otvoreno društvo“; „Logika pravne nauke Gustava Radbrucha“, itd.

Adresa: Pravni fakultet u Sarajevu; e-mail: i-tomic@pfsa.unsa.ba

Doc. dr. Dino **Abazović**, Fakultet političkih nauka u Sarajevu (Odsjek sociologija). Težište znanstvenog rada sociologija religije i religiologija. U posljednjih pet godina objavio knjigu „Za naciju i boga“ (2006.), koautor u dvije knjige (Monoteističko troglasje, Religije sveta) i uredio jedan zbornik. Sudjelovao je na više znanstvenih skupova s kojih su publicirani i njegovi radovi (Oxford, Niš, Sarajevo, Banja Luka, itd.), a objavio je i pet radova u časopisima.

Adresa: Fakultet političkih nauka u Sarajevu; e-mail: abazovicd@fpn.unsa.ba

Prof. dr. Dželal **Ibraković**, sociolog, Univerzitet u Sarajevu, područje znanstvenog rada etnologija i socijalna ekologija. U posljednjih pet godina objavio dvije knjige „Teret“ (2008.) i „Bosna, islam-Bošnjaci“ (2008.), te devet radova u časopisima od kojih izdvajamo: „Čine li multikulturu teorije ili (i) ljudi?“ („Habitus“, Novi Sad, br. 1/2010.); „A nemzeti kizárólagosság, mint a szabádása, Megjelent a Regio folyóirat 2009. évi 4. száma“ (Budapest 2009); „BiH u virtuelnim stvarnostima“ (Godišnjak FPN 2008/2009); „Multilateralnost kao bít bosanskohercegovačkog društva“ (Godišnjak FPN, 2008.).

Adresa: Fakultet političkih nauka u Sarajevu; e-mail: ibrakovicdz@fpn.unsa.ba

Doc. dr. Mile **Lasić**, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Doktor društvenih znanosti. Težište znanstvenog rada: europske integracije, međunarodni odnosi, kulturološko-sociološki postmoderni fenomeni etniciteta, religije i prosvjetiteljstva. Posljednjih pet godina objavio knjigu „Europska unija – nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi“; tri skripte za studente (Uvod u znanost o politici, Postmoderni izazovi politike, Integracijski dometi Europske unije); jedan rad u zborniku (Političke partije i kvazi-demokracija u BiH), više radova u časopisima (21)

Adresa: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru; e-mail: mile.lasic@yahoo.com

Izdavač
AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
Odjeljenje društvenih nauka

Za izdavača
akademik Božidar Matić
akademik Boris Tihi

Suizdavač
Fakultet političkih nauka u Sarajevu
Za suizdavača:
Dr. Mirko Pejanović

Lektura
Jure Blažić
Arijana Alispahić

Štampa
DES – Sarajevo
Za štampariju
Džemal Bašić, dip. ek.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.33(497.6) (082)

MJESTO i uloga sociologije u
bosanskohercegovačkom društvu : zbornik / priredio
Ivan Cvitković. – Sarajevo : Akademija nauka i
umjetnosti Bosne i Hercegovine : Fakultet
političkih nauka, 2010. – 94 str. ; 25 cm. –
(Posebna izdanja / Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine ; knj. 133. Odjeljenje
društvenih nauka ; knj. 1)

Na spor. nasl. str. : The role position of
Sociology in Bosnian-Herzegovinian society. –
Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-501-55-5 (ANUBiH)

1. Cvitković, Ivan
2. COBISS.BH-ID 18516998

